

Galería de profesorado galego en América nos séculos XIX-XX (Arxentina, Uruguay e Cuba)

ANTÓN COSTA RICO*
UXÍA BOLAÑO AMIGO**

Para Xosé Ramón Fandiño, quen desde a
Gran Enciclopedia Gallega, arrequeceu con
entusiasmo e xenerosidade a memoria de nós

Sumario

A emigración a América entre mediados do século XIX e a fin do primeiro terzo do XX tamén rexistra un singular número de ensinantes, maioritariamente varóns e algunhas mulleres, que en ocasións desenvolveron valiosas actividades formativas e pedagóxicas en América. Un capítulo máis da nosa historia colectiva, ata o presente menos considerado polos estudos históricos e que aquí se presenta.

Abstract

The emigration to America between the mid-nineteenth century and the end of the first third of the twentieth century also has a unique number of educators, mostly male and some women, who have occasionally developed valuable educational and pedagogical activities in America. A chapter more of our collective history, to the present less considered by the historical studies and that appears here.

INTRODUCCIÓN

Hai catro décadas que naceu entre nós a preocupación por coñecer e valorar o fenómeno da creación de escolas en Galicia só o impulso dos emigrantes galegos a outras latitudes. Neste empeño, as primeiras observacións e as máis insistentes ao longo deste tempo estiveron relacionadas coa dita creación de escolas por parte das «Sociedades de Instrución» constituídas en distintos puntos de América mediante a conxunción de valiosos esforzos de acción mancomunada levada a cabo por milleiros de emigrantes galegos e galegas, ata o punto de chegar a constituír máis de 400 Sociedades en Cuba, Arxentina e Uruguay, como lugares preferentes, cos seus regulamentos democráticos, co resultado de máis de 400 aulas formalizadas como escolas unitarias ou como colexios que reunían varias unidades en cada caso.

Para tal logro foi necesario xerar unha moi importante concienciación entre as comunidades galegas de emigrantes, co gallo de abrir e consolidar múltiples accións de conxunción co convencemento da súa necesidade. Tal como o expresaba Mercedes Vieito desde A Habana:

Hace falta en Galicia una labor activa, una incesante campaña vindicadora y, sobre todo, muchas escuelas, pero escuelas galleguistas, con maestros competentes e hijos de la región, muchas granjas, muchos bancos que al fomentar la riqueza agrícola y pecuaria, puedan librar al labriego de las garras de la usura y habilitarlo para ejercer plenamente y a su satisfacción el derecho al sufragio¹.

* **Antón Costa Rico** é catedrático de Historia da Educación na Universidade de Santiago de Compostela.

** **Uxía Bolaño Amigo** é profesora do Dpto. de Pedagogía e Didáctica da Universidade de Santiago de Compostela. Ambos do Grupo de Investigación SEPA da USC.

A diversidade de estudos e achegas bibliográficas sobre a cuestión foi recollida, sintetizada e actualizada en recente publicación do Consello da Cultura Galega, baixo a dirección do profesor Vicente Peña Saavedra².

Imos tamén coñecendo cada vez mellor o que supuxeron as creacións escolares que procederon do impulso dos «indianos», en particular no tempo político chamado da Restauración, é dicir, daqueles emigrantes galegos como foi o caso tan notado dos irmáns betanceiros Juan María e Jesús García Naveira³ que ao facer algunha apreciábel fortuna económica en América decidiron destinar unha parte da mesma a tales efectos escolares, facéndoo na maior parte dos casos por vía testamentaria. E falamos igualmente dunha observación que se estendeu a tempos anteriores (Antigo Réxime e primeiras décadas do século XIX).

Estes procesos analíticos, xunto a outras achegas de historia social, foron permitindo acceder a datos, supostos e hipóteses relacionados co pensamento escolar e pedagóxico, manifestado polos emigrantes (e/ou as Sociedades) nos seus regulamentos, nos documentos que acompañaron o envío de recursos económicos para a construción dunha determinada escola ou para a dotación tanto de recursos humanos como de mediacións didácticas. As finalidades expresadas, de ordinario, teñen importante similitude, mais deixan entrever con algunha frecuencia matices, singularidades e diferenzas, que podemos conectar cos idearios sociais dos promotores, isto é, coas súas ideoloxías socio políticas, unha cuestión que quedou aberta a través de varias achegas iniciadas por Xosé M. Malheiro en 2006⁴, e que no presente texto tamén se contemplan.

En efecto, América, nos seus diversos contextos, foi para numerosos emigrantes, un escenario que permitía acceder a múltiples visións sociais, sendo ocasión de disonancia cognitiva, de posíbel afirmación dunha dada ‘heterodoxia’ ou de intuicións peteirando no caletre; isto é, espazo de contradicións, de contrastes, de interrogantes novos..., podendo vivenciar así e implicarse en novas prácticas sociais. E como a educación está tan ligada á construción social e aos seus horizontes, non ha de estrañar que tamén as cuestións ideolóxicas se fixeran presentes, contribuíndo a orientar algunhas das finalidades desexadas para o movemento de creación escolar en Galicia: que persoas formar nas escolas?, que orientación cívica fortalecer?, escolas para ‘facilitar’ a emigración con destrezas laborais e de coñecemento solicitadas desde América, ou escolas pensadas para contribuír ao desenvolvemento social en Galicia, propiamente?

Na sondaxe destas interrogantes fomos achegándonos a novas observacións de investigación, poñendo o acento nos actores concretos (emigrantes galegos) impulsores das creacións escolares, detectando a súa formación, ideoloxía e as súas conexións con outros homes e mulleres axentes da construción social⁵. Foi así, como non só percibimos que, en diversas circunstancias, América foi un laboratorio social que devolveu a Galicia cidadáns e cidadás mellor formadas, curtidas nalgunhas loitas sociais e conscientes dos seus puntos de vista, senón que tamén percibimos mellor a influencia dos galegos e galegas que saíron de Galicia xa con posicións ideolóxicas críticas desde as que incidiron sobre outros actores galegos en América, así como tamén puidemos percibir algunhas das interrelacións que uns e outros estableceron con outras persoas.

Algunhas achegas entre nós teñen salientado, ademais, a presenza de galegos en América desenvolvendo unha función educativa, en particular no tempo colonial e primeiros intres da independencia da Arxentina e, neste sentido, sempre será impagábel o meticuloso traballo desenvolvido por Alberto Vilanova Rodríguez, *Los gallegos en la Argentina*⁶.

Este exercicio docente foi tamén realizado por unha parte dos homes e mulleres republicanas españolas e galegas, logo da traxedia da Guerra civil e da ditadura franquista en España⁷, dos que aquí non falaremos.

Na presente achega queremos referirnos, en troques, aos galegos que durante a segunda metade do século XIX e primeiro terzo do XX desenvolveron funcións educativas en América, sobre os que hai xeralmente noticias precarias aquí e acolá, mais non unha aproximación con algunha intencionalidade unitaria⁸. É o que aquí pretendemos realizar: unha galería mínima, predisposta para posteriores indagacións e afondamentos; unha galería que presenta un discreto reconto de nomes, que, porén, en varias ocasións ofrece informacións e valoracións que nos permiten falar de ilustres ensinantes galegos en América, que contribuíron ao desenvolvemento da educación popular, tanto alí, como tamén en Galicia.

UN BREVE RECONTO: ENTRE A ETAPA COLONIAL E OS INICIOS DAS REPÚBLICAS

Grazas ás informacións reunidas, sobre todo por Alberto Vilanova^{*9}, temos coñecemento da presenza frecuente de relixiosos galegos que exerceron como educadores ou impulsores da creación de centros formativos, entre eles diversos misioneiros franciscanos¹⁰, xesuítas e dominicos, durante os séculos XVII e XVIII en diversas latitudes de América; os franciscanos Fr. José Niebla* e Fr. Antonio Grande Fernández*, este en Santiago del Estero; Diego Avelino de Compostela (1635-1704), que logo de ser reitor e mestre de Humanidades en Toledo e de ocupar a cátedra de Teoloxía e de Metafísica da Universidade de Valladolid, pasou á Habana en 1685 como bispo, onde fundou dous colexios para nenos e para nenas e un hospicio¹¹; ou os xesuítas Juan Fecha*, profesor de música cos indios; Juan Bautista Peñalba*, teólogo en Córdoba; Tirso González de Santalla*; Ignacio García, reitor do colexio dos xesuítas de Santiago de Chile e Juan José Figueroa, profesor este de Gramática e director do colexio dos xesuítas de Bos Aires entre 1695 e 1724¹².

Durante o século XVIII e inicios do XIX é mester referirse igualmente a algunhas importantes figuras: o xesuíta José Quiroga Méndez*, profesor, hidrógrafo, explorador e publicista no Paraguai desde 1745; Fr. Pedro Guitián y Arias*, nomeado en 1784 catedrático de Sagrada Escritura e logo reitor da Universidade de Córdoba; Juan Alsina*, matemático e físico, iniciador da Escola de Náutica de Bos Aires; o militar mariño, matemático e astrónomo Pedro Antonio Cerviño Nuñez*, que foi director da Escola de Náutica de Bos Aires; o tamén profesor desta Escola de Náutica Juan C. O'Donnell Figueroa*, nado na Coruña, igualmente director dela logo de Cerviño, e catedrático de matemática na Universidade de Córdoba (Arxentina); Melchor Fernández Ramos*, catedrático do Colexio de San Marcos en Bos Aires; o humanista tudense Pedro Fernández*, considerado por Alberto Vilanova «o pai intelectual dos próceres da independencia arxentina», que foi desde 1786 catedrático de literatura latina no aristocrático Colexio de S. Carlos (creado en 1783) e que morreu en Bos Aires en 1834; o xesuíta Pedro Montenegro*, especializado en botánica médica e farmacéutica, sendo autor do texto *Materia médica misionera*; o teólogo na Universidade de Córdoba Juan Bautista Peñalba*, ou tamén Francisco Suárez García^{*13}, impulsor cultural desde a gobernación de Pujol en Corrientes.

---

*Todos os nomes de ensinantes referenciados por Alberto Vilanova irán aquí acompañados dun (*). Os referenciados, para Uruguay, por parte de C. Zubillaga irán acompañados de dobre asterisco (**), evitando a contínua citación e indicación de páxinas de referencia.

E do caso que citemos, ademais, varios nomes relacionados con Cuba. O de Ramón de la Sagra¹⁴, quen en 1823 se dirixiu á Habana en calidade de catedrático de historia natural adxunto ao recentemente creado Xardín Botánico, e que deseguida ocupou a cátedra de botánica agrícola da Escola de Agricultura da Sociedade Económica de Amigos do País da Habana, sendo nomeado tamén director do Xardín Botánico, que organizou cunha dobre atención médica e agrícola. O de José Benito Ortigueira Fariñas, frade franciscano que entre 1833 e 1866 tivo unha notable dedicación na Escola patriótica en Santi Spiritus, con metodoloxía de escola mutua; chegou a Cuba en 1824 onde primeiramente fundou un colexio antes de asentarse en Santi Spíritus; foi un dos promotores do primeiro xornal da cidade, *El Fenix* e tivo contactos con La Sagra, acolléndoo na súa casa, cando este regresou a Cuba en 1859. E tamén podemos citar o nome de Salvador Zapata, quen por mor dos seus estudos chegou a recibir do Protomedicato da Universidade da Habana en 1813 o título de Mestre de farmacia, profesión que exerceu. Ao morrer deixou a súa importante herdanza para a creación das Escolas Zapata¹⁵.

PAÍSES QUE NACEN: ACTORES E PROCESOS EN RELACIÓN COA EDUCACIÓN

É oportuno que situemos contextualmente a composición da galería de docentes galegos e por iso faremos sucintas aproximacións aos procesos que aconteceron e aos actores que se mobilizaron, sobre todo na Arxentina, como espazo máis dinámico e pluriforme, arredor do desenvolvemento educativo.

Na Arxentina

A través dun longo proceso político con moitas pugnas interiores, finalmente a Arxentina lograba o seu primeiro Goberno nacional en 1852 sen que isto tivera consecuencias inmediatas apreciábeis no campo das ideas e das políticas educativas. Consecuencias que si se puideron rexistrar, porén, desde que o intelectual liberal e masón Domingo Faustino Sarmiento acadou a presidencia da Nación durante o período 1868-1874, coa compañía de Nicolás de Avellaneda no cargo de ministro responsábel da instrución pública.

Sarmiento, que tiña coñecemento, tanto das realizacións pedagóxicas norteamericanas do momento, como das ideas e debates educativos europeos¹⁶, e grande preocupación polo desenvolvemento da educación¹⁷ «manifestado en 1858 coa creación dos *Anales de la Educación Común* e mediante numerosas páxinas e algún notábeis textos», propiciou a chegada de educadoras americanas á Arxentina e promoveu a creación de Escolas Normais para a formación do profesorado e dos «colexios nacionais» de educación secundaria que se estenderán ás 14 capitais das Provincias¹⁸. Consciente da necesidade de formación de profesores situou o liderado na Escola Normal de Paraná (capital da provincia de Entre Ríos), como o mellor berce e centro renovador da educación nacional, que foi dotada en 1870 dun novo plan de estudos, confiando a súa dirección desde 1871 ao pedagogo español de orientación pestalozziana José Mª Torres¹⁹.

Serán estas bases e a Constitución política de 1853, que depositaba a administración educativa nas Provincias, sobre as que se asentará a política educativa na Arxentina, en particular na década dos anos Oitenta: créanse o Consello Nacional de Educación (CNE), con importantes atribucións²⁰ como a disposición dun corpo de inspectores técnicos e os Consellos provinciais, para a xestión administrativa da educación, ademais de pór en marcha en 1881 a publicación *El monitor de la Educación Común* (dependente do CNE),

celebrase en 1882 un importante Congreso Pedagógico²¹ que preparará as bases da importante Lei Fundamental 1420 de Educación de 1884 tomando en consideración o antecedente da Lei de Educación Común da provincia de Bos Aires (1875) e lexitímase no campo das ideas pedagóxicas a influencia krauso positivista, ao introducir en 1886 na Escola Normal de Paraná Pedro Scalabrini unha orientación de positivismo cristiá mesturado con postulados darwinistas e evolucionistas²².

Será un momento de importante expansión e de institucionalización dun sistema público e parcialmente centralizado de educación²³, en particular logo da sanción da L.1420, baixo os principios de educación laica, obrigatoria e gratuíta²⁴; ampliarase o número de Escolas Normais, que diplomarán a moitos milleiros de mestres e mestras aínda que con gravosas deficiencias e heteroxeneidade na formación docente; e aprobaranse diversas disposicións, como a de 1903, que dividía a República en tres grandes «rexións» para centralizar e impulsar tres importantes Escolas Normais modelo (en Corrientes, en Catamarca e en San Luís²⁵). Aínda a Lei 4874 de 1905 favoreceu a creación de «escolas nacionais» nas provincias que o solicitaran, contribuíndo así a tal expansión, que se fixo exponencial en canto ao maxisterio, en chegando os anos vinte do século XX²⁶.

Desde o punto de vista da orientación didáctica afirmáronse o positivismo e o intuicionismo pestalozziano, dúas correntes debemos recordar a miúdo coincidentes, pero tamén con manifestacións diferentes. Así, o Regulamento das escolas públicas bonaerenses aprobado en 1908 indicaba no seu art. 18: «La enseñanza será intuitiva y práctica, debiendo empezar siempre por la observación de objetos sensibles. La enseñanza no debe solo asegurar los conocimientos útiles de la vida, sino también procurar el desarrollo de las facultades»²⁷.

Nesta perspectiva, incorporábanse aos programas escolares coñecementos procedentes da socioloxía, a medicina, a xeografía asentada nun concepto amplo e dentro das ciencias sociais, a agricultura, a gandería... disciplinas nas que a observación é un elemento basal da metodoloxía didáctica: o docente guía e ensina a descubrir, mentres que o contacto directo cos obxectos e instrumentos de estudo introduciría aos alumnos directamente no método científico²⁸. Deste modo dábaselle carácter didáctico aos museos e favorecíanse as excursións escolares, as prácticas agrícolas e os talleres, con diferenciación para nenos e para nenas.

Outras medidas ao longo dos anos vinte e trinta favoreceron a mellor cualificación técnico pedagóxica do sistema educativo arxentino, tratando de facer das escolas unha

Fig. 1.- A Liga Patriótica de Enseñanza de Uruguay impulsou a educación.

Fig. 2.- D. Faustino Sarmiento promoveu intensamente o desenvolvemento educacional arxentino.

‘avanzada de civilización’ ao entendelas en palabras de 1912 do pedagogo galego Ignacio Ares de Parga como «organismo social e centro de cultura pública»²⁹ (expresión que reflicte o pensamento e a filosofía educativa do filósofo americano John Dewey³⁰), necesariamente neutral no sentido ideolóxico relixioso, espazo de cultura positiva e con carácter nacional arxentino (dadas as altas taxas de inmigración que na República existían³¹). Así o estudou con sentido crítico o historiador da educación Hector Ruben Cucuzza³², que avalou a formulación realizada previamente por Adriana Puiggrós en canto á existencia dunha conxunción entre intelectuais liberal-oligárquicos e nacionalistas católicos no establecemento da orientación central da política educativa³³.

Neste tempo expansivo foron varias as correntes de pensamento educativo³⁴ que se explicitaron; xunto dos conservadores e dos intelectuais católicos, houbo tamén unha tendencia democrático radical, influída polo pestalozzianismo, o froebelianismo e o krausismo, con figuras como as do institucionista Carlos Norberto Vergara³⁵ e o positivista Alfredo Ferreira³⁶, os dous desde a Escola Normal de Mercedes, que se expresou a través das revistas *La Educación* e *La Escuela Positiva* (1895), e unha tendencia socialista, con figuras como as de Joaquín V. González Beltrán³⁷, desde a Escola Normal de Paraná (Corrientes), de Raquel Camaña e de Julio Ricardo Barcos³⁸. Este último adheriuse en momentos do seu percorrido vital ás posicións libertarias: en 1906 dirixiu a escola laica de Lanús³⁹, pasando a dirixir de seguida a Escola Moderna ata 1909; impulsou en 1912 a creación da Liga de Educación Racionalista⁴⁰, sendo director do xornal da Liga *La Escuela Popular* entre 1912 e 1913.

Unhas e outras correntes⁴¹ estiveron presentes nos diversos «Congresos Americanos del Niño», desde o que se celebrou en Bos Aires en 1913 como «Congreso Nacional del Niño»⁴², antecedente do «Primer Congreso Panamericano del Niño» celebrado na mesma capital en 1916, que inspirou desde criterios positivistas, evolucionistas e euxénicos a creación en 1925 da «Oficina Internacional Panamericana del Niño» ou «Instituto Internacional de protección a la Infancia», con sede en Montevideo, á imaxe da situada en Bruxelas, e onde destacou a figura de Paulina Luisi, médica e feminista.

No Uruguay

En 1821, baixo contaxio da presenza en Bos Aires de Mr. Thompson, membro da sociedade propagadora do ensino mutuo ou lancasteriano, creouse en Montevideo a Sociedade Lancasteriana e deuse inicio á escolarización baixo este sistema pedagóxico. En 1847 a dirección do ensino encomendouse ao Instituto de Instrución Pública. Porén, hai que salientar que así como a Arxentina tivo en Domingo Faustino Sarmiento o líder que impulsou as tarefas de desenvolvemento da educación, tamén o Uruguay, que accedera á súa independencia plena como República en 1828, tivo na figura de José Pedro Varela⁴³ o líder educacional fundamental, que seguiu os pasos que na Arxentina dera Sarmiento. Varela impulsou en 1868 a creación dun movemento social e de opinión («Sociedad de Amigos de la Educación Popular») desde o que provocaría a aprobación gubernamental da Ley de Educación en 1877; lei que sentou as bases do sistema educativo sendo Varela Inspector Xeral de Educación de Montevideo⁴⁴, seguindo os criterios positivistas e de evolucionismo social que imperaban na Arxentina. A lei de 1877 creaba unha Dirección Xeral de Instrución Pública dependente do Ministerio de Instrución Pública. Dispoñía a escolarización primaria laica⁴⁵, obrigatoria, con coeducación e gratuíta entre os 6 e os 14 anos en escolas públicas, que podían ser urbanas⁴⁶ e rurais⁴⁷, así como unha educación

secundaria dispensada a partir dos 12 anos de idade e seis de educación primaria. Tamén se crearon varias Escolas Normais.

Hai que destacar, así mesmo, a creación en 1888 da «Liga Patriótica de Enseñanza»⁴⁸ de filiación masónica⁴⁹ e laica coa preocupación por formar a nación, unir aos cidadáns, promover a ensinanza racional e científica e a educación para «civilizar e modernizar»⁵⁰. Nunhas e outras iniciativas colectivas favorábeis ao desenvolvemento da educación popular acompañaron a Varela diversas figuras, como foron o balear Orestes Araujo, autor de diversas obras didácticas, Mariano Pereira Núñez, como Director de Instrución Pública, e mesmo os galegos Antonio Barreiro Ramos e Vázquez Cores.

Non será ata 1918 que a Dirección Xeral foi substituída por un Consello de Ensinanza primaria e normal, ramificado en Comisións departamentais de instrución primaria para os distintos departamentos territoriais, baixo a presidencia dun Inspector de escolas, como parte dun corpo nacional de Inspectores cunha forte formación técnica e actividade de formación de docentes. A finais dos anos 20 había en Uruguay algo máis de 900 escolas rurais⁵¹ que, con frecuencia, incorporan hortas escolares para o ensino de prácticas rurais e de pequenas industrias do fogar.

En Cuba

A escola mantivo en Cuba o seu carácter colonial ata fins do século XIX, destacando neste período final dous pedagogos cubanos, José Varona, positivista e evolucionista, e Valdés Rodríguez, autor dun orixinal tratado de pedagogía co título *Ensayos de Educación*. Quedando o control político e administrativo en mans americanas, o superintendente de escolas Alexis Everett Frye e o comisionado Matthew Hanna desenvolveron un notable programa de desenvolvemento escolar, ao que tamén contribuíu Enrique José Varona, que con bastantes altibaixos se continuou desde o inicio do tempo republicano ao longo das tres primeiras décadas do século XX. Hai que facer notar, así, distintas influencias americanas na actuación didáctica que, con todo, conservou moitos dos trazos da escola tradicional memorista. De todos modos, figuras como a do didacta Aguayo, e un conxunto de excelentes revistas de educación tenderon a ofrecer unha imaxe renovada para o sistema educativo de Cuba.

GALEGOS E GALEGAS EN AMÉRICA

Como se ten estudado con intensidade con múltiples monografías e outras achegas⁵², desde o inicio dos anos setenta do século XIX, máis dun millón de galegos e galegas saíron de Galicia para converterse en inmigrantes en diversas repúblicas americanas, sobre todo en Cuba e no cono sur, no período comprendido entre as catro últimas décadas do século XIX e as dúas primeiras do século XX. Para desenvolver alí, con preferencia nos espazos urbanos, múltiples oficios e destinos laborais, case sempre humildes e esforzados. Foron eles quen en grande medida contribuíron á industrialización americana, achegando a súa forza laboral, aínda que tamén desenvolveron múltiples actividades comerciais, agrarias e en menor medida no sector servizos⁵³. Foron elas quen desenvolveron actividades chamadas ‘de fogar’. Milleiros os homes e as mulleres que alá morreron en silencio e con separación dos seus familiares queridos en Galicia; milleiros os que tamén puideron volver a Galicia con pouca riqueza material. Entre todos e todas, tamén os houbo que fixeron apreciábeis e por veces ben rechamantes fortunas, como sabemos.

Houbo unha menor parte deles que desenvolveron actividades intelectuais, académicas ou que supoñían poñer a proba conviccións ideolóxicas, como Núñez Seixas puxo de

manifesto co seu estudo panorámico sobre o galeguismo en América⁵⁴. Nuns casos, porque xa saíran de Galicia con formación e predisposición para iso, como aconteceu cun grupo de emigrados/exiliados que, intelectualizados, despois de manter lazos ou de formar parte do republicanismo federal hispano e galego durante o Sexenio democrático e a Primeira República española, no tempo da Restauración pasaron a América, mantendo entre si distintos lazos de fraternidade e comunicación: Bernardo Barreiro, Manuel Bares, Indalecio Armesto⁵⁵, Benigno Teijeiro Martínez, Ignacio Ares de Parga, Adolfo Vázquez Gómez, Cesar Cisneros Luaces que en 1879 fundou *El Gallego*, José María Cao, que en América desenvolverá a actividade periodística en *Caras y caretas* e en *El Eco de Galicia*, ou Manuel Castro López que dirixirá desde 1898 o *Almanaque Gallego*, no que escribirán algúns dos anteriores.

Noutros casos, porque nos grandes territorios sociais de América tiveron oportunidades aproveitadas para enfiar a formación que lles posibilitaba implicarse nestas actividades intelectuais, preferentemente ás ligadas ao xornalismo, aos movementos sociais organizados⁵⁶ e á docencia e outras iniciativas de educación popular.

Isto explica a presenza, no tempo anterior ao que vai supoñer o exilio político do 36, de actividades xornalísticas, de librería e editoriais, como as sinaladas por Zubillaga⁵⁷ no caso do Uruguay ou por Neira Vilas⁵⁸, para Cuba; as actividades culturais, asociativas e de formación desenvolvidas por unha parte dos Centros galegos creados pola diversa xeografía americana; a inserción nos movementos sociais de orientación socialista e anarquista⁵⁹; a constitución de agrupacións de orientación política⁶⁰ en conexión coas organizacións políticas hispanas republicanas⁶¹, rexionalistas/nacionalistas⁶², socialistas...; ou as múltiples cabeceiras de prensa: *El avisador galaico*, *El eco de Galicia*, *Galicia moderna*, *A gaita gallega*, *La tierra gallega*,...desde Cuba; ou *El despertar gallego* (máis tarde *Galicia*) *El gallego*, *Céltiga*, *Correo de Galicia*, *Revista galaica*, *La Unión Gallega*, *Acción Gallega* de Casa Galicia, *Eco de Galicia*, *Boletín de la Unión Hispano Americana pro Valle Miñor*, *Nuestra Obra*, *Fomento de la instrucción gallega*... desde a Arxentina; ou *La Voz de Galicia* desde Montevideo, acompañando a creación de diversos orfeóns de música tradicional de Galicia (o 20 de decembro de 1907 no Teatro Tacón da Habana resoará por vez primeira o Himno Galego), ou as academias de educación que se sitúan en particular nos centros galegos da Habana⁶³ e de Bos Aires, e na Casa de Galicia de Montevideo⁶⁴.

Neste contexto poderemos trazar algunhas informacións sobre a acción docente realizada en distintos casos por xentes procedentes de Galicia.

UNHA PRIMEIRA GALERÍA

É a nosa intención a de apuntar unha primeira e básica galería de nomes de ensinantes que, como tales, aquí se reúnen. Ademais dos nomes ligados á educación na Arxentina, maioritariamente anotados por Alberto Vilanova (como faremos notar mediante asterisco *) e dunha parte dos citados para o caso de Uruguay, que debemos ao profesor Zubillaga (que faremos notar mediante asterisco dobre **), os demais nomes proceden de brevísimas referencias anotadas de modo disperso. A procura de información e datos, feita desde Galicia sen a presenza investigadora en América non nos ten permitido ata o presente ofrecer imaxes máis construídas, agás nalgúns casos específicos que situamos aparte, como son os de Alonso Ríos, Ares de Parga, Benigno M. Teijeiro e Adolfo Vázquez Gómez os catro na Arxentina e o de Vázquez Cores no Uruguai, cinco destacados educadores e ensinantes galegos.

Ensinantes en Cuba

· Antonio do Campo de la Fuente (1892-1969): En 1916 chegou a Cuba desde Ourense; foi profesor de francés no centro académico Concepción Arenal do Centro Galego da Habana, activista cultural, secretario do Comité representativo das Sociedades de Instrucción á altura de 1920 e exerceu a dirección de *Vida Gallega* e de *Vida Gallega en Cuba*. Como bibliófilo constituíu unha notable Biblioteca galega⁶⁵.

· José Castro Chané: compostelán residente en Cuba desde 1893 foi director do Orfeón «Ecos de Galicia» do Centro Galego e doutras agrupacións galegas. Volveu a Galicia en 1907, pero retornou a Habana e desde 1914 foi profesor de música do Centro Galego. Morreu en 1917. Nas aulas do Centro Galego foron tamén profesores, entre outros, Jesús María Caula⁶⁶, Vicente Díaz González, Vicente Fraíz Andón⁶⁷ e Ramiro Marcote, tamén bibliotecario do Centro Gallego e autor dunha *Historia de Galicia*, editada en 1925.

· Vicente Fraíz Andón (Silleda, 1859 - Santiago, 1919): despois de acadar o título de Mestre Superior en Madrid en 1881 e de exercer algún tempo a docencia en Galicia, en 1890 foi nomeado profesor da Escola Normal Superior de Mestres da Habana, cidade onde acadou tamén o doutoramento en Filosofía e Letras. Alí puxo en marcha diversas iniciativas a prol da cultura galega, desenvolveu actividades de dirección de prensa pedagóxica e impulsou e dirixiu o centro de ensino Concepción Arenal do Centro Galego. No seu regreso a terras galegas, gañou praza como director da Escola Normal Superior de Santiago de Compostela e desenvolveu un amplo labor na mellora da formación do profesorado, con convocatoria ademais de encontros pedagóxicos en 1906 e 1909, ata o ano do seu pasamento en 1919.

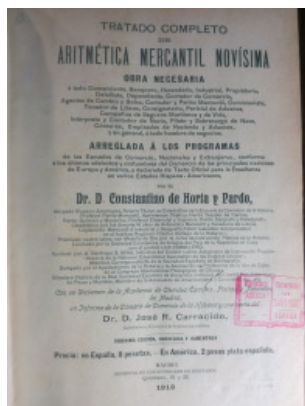
· Constantino Horta y Pardo: Este eumés, con título de profesor elemental e superior, chegou a Cuba contra os últimos anos da década dos setenta do século XIX e completou alí a súa formación na Escola de Comercio da Habana como perito e profesor mercantil, exercendo como profesor desta Escola ata 1898. Organizou e dirixiu entre 1884 e 1896 a ensinanza de comercio e de adultos e foi profesor do Centro Galego da Habana. Participou en 1893 no Congreso Pedagóxico de Chicago como delegado do Concello da Habana e da Asociación de Profesores da illa de Cuba e ao regreso nomeárono director do *Boletín del Profesorado de Cuba*; foi autor de 15 libros de texto algún deles traducido ao inglés; o seu *Tratado completo de aritmética comercial universal* acadou as 37 reedicións en 1928. En 1894 fundou a Biblioteca Comercial hispano-americana de ciencias comerciais. En 1898 viaxou a Francia, Italia e Portugal. En 1904 regresa á Habana, onde de novo será profesor do Colexio Mercantil do Centro Galego, terá diversas

Fig. 3.- O musicólogo Castro Chané educou desde o folclore galego varias xeracións de galegos e galegas.

Fig. 4.- O profesor Vicente Fraíz que coidou da memoria e honra á Rosalía de Castro, uníndoa coa formación do profesorado.

Figs. 5-6.- O eumés Constantino Horta foi destacada figura académica nos ensinos comerciais, adquirindo sona en toda América.

actividades como conferenciante, incluíndo Bos Aires, cultivará un rexionalismo morno (polo que non adherirá ás Irmandades da Fala) e escribirá distintos textos xornalísticos en *Nova Galicia*, *Galicia* de Bos Aires e en *Galicia da Habana*, *El Eco de Galicia*, ou *La Tierra Gallega*. Morre en 1923. Entre os títulos dos libros editados, ademais do citado, anotamos os seguintes: *Tratado Universal de Teneduría de Libros*, *Tratado Universal de Documentos Comerciales, Industriales y Administrativos* e *Tratado de*

Correspondencia Comercial Universal Cuatrilingüe.

· Andrea López Chao⁶⁸ foi profesora do Centro Galego da Habana. Participou no activismo feminista cubano e ocupou cargos societarios no Centro Galego como dirixente de «Hijas de Galicia», a entidade de protección sanitaria feminina creada en 1917.

· María Muñoz Portal (A Coruña, 1886 - A Habana, 1947). Esta destacada musicóloga, pedagoga e profesora, logo de realizar estudos musicais en Cádiz con Manuel de Falla, casará co enxeñeiro Antonio Quevedo Sánchez, trasladándose o matrimonio a A Habana levando alí o máis novidoso da técnica de composición musical europea. Na Habana, onde adoptou o nome de María Muñoz de Quevedo, foi fundadora de coros xuvenís, dun conservatorio e da Coral da cidade (1932), ademais de dirixir a Escola para Músicos da Orquestra Filharmónica, propiciando a consolidación do movemento musical coral cubano. No repertorio do Coral da Habana incluíu cancións galegas e en 1921 vinculouse á creación da Real Academia Galega, a través da «Asociación iniciadora y protectora de la Academia Gallega», sendo autora do seu emblema. Segundo a súa biógrafa⁶⁹ María Muñoz incorporou o ensino da música ao sistema educativo cubano, con novidosas orientacións metodolóxicas, abeiradas á pedagogía da Escola Nova, e prestou especial atención á música popular e á creatividade do alumnado.

· Eduardo Núñez Sarmiento (Ribasar, Rois, 1865 - Santiago, 1906): este mestre superior que ampliou estudos en Madrid e en Porto e que á altura de 1885 escribía en *El Magisterio Gallego*, de Santiago de Compostela, con orientación liberal reformista e rexionalista, trasladouse en 1894 a Habana onde viviu ata 1905, desenvolvendo sobre todo labores periódicos, aínda que tamén tivo algunha actuación docente nas aulas do Centro Galego da Habana.

· José Rubinos Ramos (A Coruña, 1898 - 1963). Este xesuíta desenvolveu case toda a súa vida en Cuba, sendo alí profesor de Historia da Literatura no prestixioso Colexio xesuíta de Belén nos anos 40-60. Foi o último presidente da «Asociación Iniciadora y Protectora de la Real Academia Gallega» e autor de *Fábulas galegas para os nenos grandes e pequenos* (A Habana, 1960).

Figs. 7, 8 e 9.- Andrea López Chao, María Muñoz e Mercedes Vieito, tres destacadas docentes galegas presentes na Habana, estes animosos do asociacionismo dos galegos e das galegas naquelas terras.

· Ramón Verea García* (Curantes, A Estrada, 1833 Bos Aires, 1899). Á altura de 1855 exerceu o maxisterio primario en Asagua la Grande (Cuba) e pasou en 1865 a New York onde foi profesor de español; alí fundou *El progreso* (1884) e patentou en 1878 unha singular máquina de contabilidade.

· Mercedes Vieito Bouza: esta filla de galegos, nacida en Cuba, foi unha constante impulsora das actividades asociativas dos galegos en Cuba, cunha actuación preferentemente periodística nas publicacións *Galicia* e *Eco de Galicia*, desde o comezo dos anos dez do século XX. En 1918 reincorporouse á revista *Eco de Galicia* e ao mesmo tempo exerceu de mestra. Creou a súa escola «La Aurora» no barrio de Luyanó na Habana para o ensino primario de nenos de ambos os sexos⁷⁰.

Ensinantes en Arxentina

· Cayetano A. Aldrey Salvado* (1851-1922): á altura de 1874 exercía en Bos Aires como profesor de diversas materias lingüísticas. Foi un dos apoios no inicio do *Almanaque Gallego* de Castro López en 1898.

· Manuel Bares Giraldez* (Bueu, 1855 - Bos Aires, 1945): librepensador e republicano federal, acadou en Pontevedra en 1873 o título de mestre superior de primeiro ensino. Escribía en *La República* (Madrid) de orientación republicana federal, que dirixía Indalecio Armesto. En 1875 pasou a Arxentina situándose en Mercedes, a 100 kilómetros de Bos Aires, onde escribiu en *El Pueblo*. Estivo conectado con Manuel Lemos, masón e un dos creadores das Escolas da Unión pro Valle Miñor, sendo un dos impulsores de distintas iniciativas patrióticas en Galicia. Foi cofundador e primeiro director de «Banco de Galicia y Buenos Aires» en 1905. En 1925 foi nomeado socio da Real Academia Galega⁷¹.

· José María Blanco Gerpe* (Silleda, 1878 - Bos Aires, 1957). Emigrou á Arxentina, onde comezou os estudos sacerdotais. Regresou a España en 1898 e estudou linguas clásicas e teoloxía, sendo docente de Elocuencia Sagrada e Hebreo. Volveu a América, e en 1913 obtivo a cátedra de Física Experimental en Montevideo e as de Psicoloxía, Cosmoloxía e Ciencias Físicas e Naturais na Universidade Pontificia de Bos Aires. Fundou a revista *El Salvador* (1926) e publicou traballos de investigación na revista *Estudios*. Editou un *Canto*, en hexámetros e en grego, e un ensaio sobre *A Ilíada*. Organizou a Academia de

Fig. 10.- O musicólogo Enrique Lens, profesor en Galicia e logo na Escola Normal da Habana.

Fig. 11.- O republicano-federal Manuel Bares Giraldez, un dos motores do asociacionismo cívico da galegidade en Bos Aires.

Filosofía arxentina e dirixiu a Academia Literaria de La Plata.

- Ricardo Conde Salgado* (A Coruña, 1853 - Villa Urquiza, 1938): Trasládouse a Bos Aires en 1873 e aquí foi profesor no Instituto Mercantil e chegou a ser catedrático de Xeografía marítima, de Historia e de Lingua Castelá na Escola Naval Militar; tamén exerceu labores como xornalista.

- José García Taboada*: Situouse en Córdoba (Arxentina) en 1873 e aquí dirixiu o Colegio Español. En 1876 obtivo por oposición praza como docente nunha escola municipal que exerceu ata 1881; de seguida pasou a dirixir a escola nocturna para obreiros e desempeñou a súa dirección ata 1891.

- Enrique Lens Viera* (A Coruña, 1854) despois de ser profesor de música na Escola Normal de Santiago de Compostela, en 1908 dirixiuse a Bos Aires onde foi profesor de música da Escola Normal de Bos Aires, para a que compuxo o seu himno oficial.

- José Lorenzo González*: Entre 1887 e 1892 exerceu como primeiro profesor de cegos no Asilo de Orfos de Bos Aires e introduciu o sistema Braille na Arxentina; formouse en Santiago de Compostela na súa Escola de Xordomudos e Cegos⁷².

- Silo Nóvoa Padreda exerceu como profesor no ensino oficial en escolas bonaerenses dependentes do Consello Nacional de Educación⁷³.

- Martín Spuch Martínez* (Tui, 1848-1914) En 1866 chegou á Arxentina e en 1874 pasou a ser profesor de farmacoloxía na Universidade de Bos Aires, regresando a Galicia en 1904. Publica: *El paludismo en la constitucion médica de Buenos Aires*, 1875. Masón.

Ensinantes no Uruguay

- Manuel G. Álvarez**. Este profesor galego, natural de Ponteareas, fíxose cargo da primeira escola popular gratuíta e laica, con carácter experimental instalada en 1868 no barrio Cordón de Montevideo por parte da «Sociedad de Amigos de la Educación Popular» (SAEP)⁷⁴.

- Antonio Barreiro Ramos** (A Laracha, 1851- Montevideo, 1916). En 1867 emigrou a Montevideo e chegou a ser empresario de La Librería nacional a partir de 1871 e editor desde 1877, obtendo nos anos 90 do século XIX unha importante ascendencia política e intelectual. Non foi docente, senón libreiro e editor, mais como editor foino de numerosos libros de texto, incluídos os preparados polo seu coterráneo Francisco V. Cores⁷⁵.

- Manuel Buceta**. Chegou a Uruguay a comezos de 1880 e foi director da escola da Sociedade de Amigos da Educación Popular en Florida.

- Jenaro Joaquín Calvo**. Foi mestre en Uruguay ata que o goberno militar o destituíu en 1882; foi fundador e director do «Colexio Galaico-Americano» en Montevideo e impulsor das actividades instrutivas do Centro Galego de Montevideo. Tamén afecto á masonería.

· José María Campos**. Ao rematar a Primeira República en España pasou de Ferrol a Montevideo en 1874 onde realizará tarefas docentes, pasando logo a Minas de Corrales e a Paysandú e de aquí a Mercedes, onde se fai cargo dunha Escola de 2º Grao. En 1883 fundou un colexio particular («Colegio Uruguayo»), que en 1885 incorporou estudos secundarios con recoñecemento oficial e un crecente recoñecemento social. José Mª Campos dirixirá este centro ata 1896. Morrería en Montevideo en 1899. Hoxe existe en Mercedes o Liceo José M. Campos

· Juan B. Estevez. Este pontevedrés con boa formación e estudos instalárase en Montevideo en 1873. En 1875 obtén alí o título de mestre de 2º Grao pasando a ser profesor no Instituto Politécnico, ata que coa reforma de Varela e mediante oposición pasou a unha escola de 3º Grao, que dirixía Vázquez Cores. Será logo profesor do Liceo de Estudios Universitarios e en 1883 dirixirá o «Colegio del Sacramento» en Colonia, volvendo a Montevideo en 1887, onde seguirá exercendo a docencia ata o 1893. En 1897 publica con Vázquez Cores dous textos de Gramática e Composición Castelá⁷⁶.

· Constante Generoso Fontán Illas (Ponteareas, 1833 1901, Paysandú) En 1853 trasladárase de Galicia a Salto (Uruguay) onde foi profesor no Colexio de Humanidades: aquí impartiu aritmética superior, *teneduría* de libros, xeografía e solfexo (Puiggrós, 74). En 1856 será director do Colexio Nacional en Concordia, e en Paysandú en 1858 funda a escola «Amistad y Progreso», que desde 1863 pasou a ser Liceo del Plata⁷⁷.

· José A. Fontenla, con Filomena Ortega, dirixiu á altura de 1882 o Liceo uruguayo («colegio de señoritas»)⁷⁸.

· José Moirón Paz. Este relixioso galego establecido no Uruguay a fins do XIX foi profesor do Centro Galego de Montevideo á altura de 1918. No Centro Galego de Montevideo (nado en 1879) en 1881 xa se impartían clases gratuítas de lectura, escritura, cálculo, *teneduría* de libros, francés, música e ciencias naturais. Igualmente, máis adiante, a «Casa de Galicia» no seu proxecto de 1917 tiña presente as cuestións de instrución. A escola, bautizada en 1924 como Curros Enríquez, incluíu tamén as prácticas de dactilografía⁷⁹.

· Evaristo Novoa y López. Outro galego *varelista* que foi impulsor das actividades instrutivas do Centro Galego de Montevideo (*Desde Compostela*, nº 212, 1897) de *El Eco* e *Galicia*; colaborador literario en *El almanaque gallego* de Manuel Castro López.

· Manuel Riguera Montero**. Procedente das terras de Viveiro fundou en 1870 en Montevideo o Instituto Oriental. En 1878, ano en que se doutora en Leis na Universidade de Montevideo, inicia o exercicio docente no Colexio de S. Francisco de Montevideo. En 1882 asociado co galego Manuel Acevedo López codirixe o «Colegio de la Esperanza». Editou en 1882 o libro de texto *Bosquejo Geográfico descriptivo universal, en particular*

Fig. 12.- Antonio Barreiro puxo a súa editora La Librería Nacional ao servizo da causa da educación popular en Uruguay.

Fig. 13.- Manuel Riguera Montero, impulsor de iniciativas docentes en Montevideo e autor de libros de texto.

de las Repúblicas Argentina y Oriental del Uruguay⁸⁰ Foi profesor de latinidade no colexio Galaico-Americano de Jenaro G. Calvo e tamén na Universidade de Montevideo. Manifestouse contrario á fundación da RAG⁸¹.

Fig. 14.- Antón Alonso Ríos, figura emblemática das reivindicacións socio-políticas do nacionalismo galego, educador, e tamén guieiro político en Buenos Aires durante a longa noite de pedra.

CINCO PROFESORES REPUBLICANOS, MASÓNS E DIFUSORES DA EDUCACIÓN POPULAR

Antón Alonso Ríos (Cortegada, Silleda 1887–Bos Aires, 1980)

Este profesor, líder agrarista e político galeguista, realizou os estudos de Maxisterio en Santiago baixo a protección do seu tío Vicente Fraíz Andón, director da Escola de Maxisterio, que previamente fora director da Escola Normal da Habana e director do plantél de instrución Concepción Arenal do Centro Galego. Ao non poderse dedicar á docencia por motivos de atención familiar e ter que desenvolver outras actividades, emprendeu en 1908 o camiño da emigración bonaerense, onde validou o seu título ante o Consello Nacional de Educación e incorporouse á docencia nunha das escolas da Capital. Exerceu logo o maxisterio en escolas da provincia de Mendoza, retornando a Bos Aires como director de escola. Entre 1913 e 1920 foi profesor de Historia no Instituto Politécnico.

Xunto a actividade docente Alonso Ríos desenvolveu unha intensa actividade cultural, periodística e política entre as comunidades dos emigrantes galegos, motivo polo que en 1931, no comezo da IIª República española, volveu a Galicia, onde ao non saír electo deputado pasou a exercer como director e mestre da escola impulsada polos emigrantes en Tomiño «La aurora del porvenir» ata que en febrero de 1936 acadou acta de deputado como parte do P. Galeguista. Alonso Ríos foi de fundamental importancia no nacemento da sociedade de instrución «Hijos de Silleda» en 1908 e na dirección pedagóxica seguida por ela, facéndoo desde as súas posicións e desde a experiencia didáctica acumulada no seu traballo escolar na Arxentina; esta Sociedade impulsou a creación de tres escolas nas terras de Silleda, con nomes cargados de simbolismo: a escola Rosalía de Castro en 1912, a Bernardino Ribadavia, en 1917, e a Francisco Giner de los Ríos en 1921. O seu impulso foi igualmente necesario na creación da «Federación de Sociedades Gallegas, Agrarias y Culturales», tamén en Bos Aires en 1921. Alonso Ríos achegou, ademais, vigorosos textos de prensa arredor da necesidade de creación de «escolas activas e efectivamente galegas», tal como examinou en diversos momentos X. M. Malheiro⁸².

Ignacio Ares de Parga* (Ourense, 1865 - Bos Aires, 1922).

Despois de adquirir unha formación docente en España, en Ourense e probablemente en Madrid, onde puido tomar contacto con destacados republicanos (cuestión ata o momento mal coñecida) trasladouse en 1885 a Bos Aires, onde foi no inicio docente de matemáticas na Academia Británica. A súa actividade educadora, non ben coñecida, debeu ser ampla, como de algún modo dan a entender as súas achegas escritas publicadas entre 1905 e 1906 na revista do Consello Nacional de Educación *El monitor de la educación común*⁸³ e os seus contactos con figuras destacadas no plano pedagóxico e tamén no

político, que salientaban a necesidade de modernizar a educación e ‘argentinar’ a poboación, moita dela inmigrante. Foi director da Escola Nocturna B e tamén á altura de 1920 da Escola elemental (calle Necochea). Participou na vida asociativa e mutualista do profesorado arxentino en entidades como «El Magisterio», creada en 1896, a «Asociación de la Protección Mútua», a «Asociación Pro-Maestros de Escuela» e a «Sociedad de Educación Industrial». En 1912 publicou o libro, de carácter descriptivo, *La escuela argentina. Puntos de vista educacionales*⁸⁴. Participou igualmente desde o final do XIX nas actividades do republicanismo español en Bos Aires e foi un dos impulsores da Agrupación Rexionalista «A Terra», en 1917, en contacto con Vicente Risco, da Casa de Galicia en Buenos Aires, organizando o seu plan de estudos, e do Banco de Galicia. Escribiu tamén diversos artigos en varias das publicacións dos emigrantes galegos e foi, entre 1911 e 1915, director do *Boletín de la U.H.-A. Pro Valle Miñor*, a revista que acompañaba as Escolas de Valle Miñor fundadas desde América en 1909, onde publicou unha quincena de artigos educativos.

Estas escolas⁸⁵, baixo a dirección do profesor Eladio Ferreiro e co acompañamento pedagóxico de Ares de Parga, quen en Bos Aires recibía continuos informes elaborados por Eladio Ferreiro, mantendo habitual contacto coas Escolas, coidaban con suma atención os aspectos pedagóxicos e didácticos, desde unha filosofía educativa que favorecía a educación intuitiva e práctica co recurso constante á natureza, o neutralismo escolar, a rexeneración social e a formación ética liberal.

A figura de Ignacio Ares de Parga ten merecido arestora diversos estudos⁸⁶. Un mestre galego, Silo Novoa Padreda, tivo ocasión de ver a escola bonaerense dirixida por Ares de Parga en 1929, retratándoa nas seguintes palabras:

«Una escuela modelo. Lo que vi en ella en mi visita», Faro de Vigo, 21/VI/1929

Durante mis diez años de actuación en el magisterio argentino, como director oficial dependiente de las escuelas del Consejo Nacional de Educación de dicho país, visité una escuela del propio Buenos Aires al frente de la cual figuraba como director don Ignacio Ares de Parga. En la escuela dirigida por este gran maestro observé lo siguiente:

I. Principios

1º. Cada asignatura estaba dividida en partes o asuntos por su orden natural. Cada asunto estaba a su vez logicamente dividido y subdividido hasta que a cada lección no correspondiera sino «una idea nueva»; y tan sencillamente dispuesta cada lección que el maestro podía dar todas las explicaciones y presentar todos los ejemplos necesarios para que los alumnos la aprendieran como era debido.

Fig. 15.- Ignacio Ares de Parga, ilustre pedagogo, institucionista, republicano, ligado ás Escolas da Unión pro Valle Miñor.

Fig. 16.- Un dos textos escritos por Ignacio Ares de Parga, plenamente introducido nos debates educativos arxentinos.

2°. En las clases primarias e intermedias no se ponía como «tarea» el aprender de memoria ningún hecho ni principio; la memoria no hacía sino recordar los usos, a favor de diversos ejercicios que interesaban directa e indirectamente a los sentidos.

3°. Antes de pasar a una lección nueva era preciso que se comprendiera bien y se aplicara la que se estuviera aprendiendo.

4°. No se perdía tiempo ninguno en intentar explicaciones de asuntos, que los alumnos por razón de su edad o falta de experiencia no pudiesen comprender.

5°. En las clases adelantadas los principios de generalización se iban deduciendo de lo aprendido en las clases inferiores.

II. Práctica

1°. La clasificación estaba hecha con todo cuidado, de modo que en cada clase no entraran sino los alumnos que estuvieran en un mismo grado de adelanto.

2°. Las lecciones se explicaban con brevedad y buen método, e ingeniosamente, evitando añadir palabras que pudiesen oscurecer el sentido. Siempre que era posible los discípulos repetían las explicaciones o ejemplos, con los objetos «en la mano».

3°. El libro de texto se usaba en clase, más que como manual de instrucción, para sacar de él materiales con destino a los ejercicios de repaso.

4°. En todas las recitaciones se ejercitaba el juicio de los alumnos, por medio de la distinción y la comparación; se cultivaba el gusto y esmero en la escritura; se procuraba evitar todo defecto de ortografía y era de rigor el arreglar en orden lógico los asuntos al presentarlos por escrito en la pizarra o encerado.

5°. El maestro no decía nada en lugar de lo que habían de decir los discípulos; y se exigía terminantemente que estos hicieran preguntas tan a menudo como se les hacían a ellos.

6°. Las recitaciones eran cortas y se sucedían con toda regularidad; duraban de diez a treinta minutos.

7°. A las clases primarias e intermedias se dedicaba casi el doble del tiempo regular; por tanto a las de clases superiores había que destinar menos tiempo para adelantar en igual proporción.

III. Resultados

El grado de aplicación de los alumnos era notable. No era preciso atender a cuestiones de disciplina, porque los discípulos no tenían, al parecer, tiempo para hacer travesuras. Cada recitación era un éxito decidido o un fracaso completo para el discípulo; no había confusiones, ni auxilios, ni engaños. En esta escuela había método y esto tiende a lograr que se estudie con eficacia y por lo tanto a elevar la humanidad.

Benigno Teijeiro Martínez* (Ortigueira, 1846 - Entre Ríos, Argentina, 1925⁸⁷)

Este destacado ortigueirés que realizou estudos de agrimensura no Instituto da Coruña, seguindo os pasos profesionais do seu pai e que se manifestou con fortes inquiredanzas intelectuais na súa xuventude, desde as que levou a cabo estudos de agrimensura e de historia local en Ortigueira, e con preocupacións políticas que o levaron a presidir o comité local de Ortigueira do Partido Republicano Democrático Federalista, en 1870 trasladouse a Cuba, de onde regresou ao pouco tempo, aínda que en 1873 volvería a partir a América: Montevideo, como punto de chegada, Paraguay en tránsito e finalmente Concepción del Uruguay, capital de Entre Ríos, onde se instala e realiza os estudos de maxisterio, que o capacitaron para ser director da escola de varóns nº 2 da cidade. Á mesma cidade chegou tamén a profesora catalana Francisca Soler⁸⁸, coa que casou en 1875. E pouco máis tarde Benigno Teijeiro entraría a formar parte da loxa masónica Jorge Whashington.

En colaboración coa súa dona desenvolveu unha intensa vida académica e cultural, con frecuente publicación de artigos e edición de libros⁸⁹, acompañada dunha sólida formación no campo histórico xeográfico, que incluía o campo arquivístico⁹⁰ que canalizou particularmente cara ao estudo da provincia de Entre Ríos e do conxunto da Arxentina e aínda de América mediante a elaboración de numerosos libros de texto nestes campos, ao tempo de cultivar aspectos relacionados coa historia e a cultura galega⁹¹, tal era a súa intensidade de estudo: desde director escolar, pasaría a profesor catedrático no Colexio Nacional ou Instituto da Cidade⁹². Logo, en 1890 exerceu como profesor catedrático da Escola Normal de Mestres⁹³ e vocal-secretario do Consello Escolar do distrito que chegou a presidir, tomando tamén contacto coa actualidade das ideas pedagóxicas ao tempo de formar parte do comité directivo de «La Fraternidad», unha institución de promoción educativa e de ser socio de Antonio Martínez Piñón, tamén galego e masón, no establecemento «Librería del Colegio».

É do caso salientar igualmente a súa participación na organización do Congreso Pedagóxico Internacional Americano celebrado en 1882 en Bos Aires⁹⁴, deixándonos unha referencia do mesmo en *Los oradores del Congreso Pedagógico Internacional Americano de Buenos Aires*.

A súa posición didáctica en canto ao ensino pode quedar reflectida nestas palabras súas presentes no prólogo do seu primeiro texto de Historia de 1879:

El lenguaje sencillo y familiar en esta clase de obras destinadas al desarrollo de las jóvenes inteligencias, es una recomendación (frente a, nuestro) las formas narrativas, compuestas de períodos en un lenguaje tan ampuloso y metafísico para los niños que bien parecen disertaciones escritas para leer en las Academias. Así como en la enseñanza objetiva es necesario que los niños adquieran una percepción clara, correcta y facil, a fin de estimular y robustecer su atención, también en la enseñanza de las ciencias pueden emplearse con éxito, textos que como el nuestro sirven para el desarrollo de la memoria a la vez que inician a la juventud en útiles conocimientos y la llevan gradualmente de la observación a la reflexión, y de esta a las altas facultades del raciocinio y del juicio. Tal es el método que he seguido⁹⁵.

El mesmo tiña esta posición epistemolóxica con respecto ao coñecemento histórico:

La verdad histórica no se obtiene solamente con los documentos que se tienen a mano en cualquier archivo; es indispensable acumular pruebas autenticadas, pruebas documentales que no dejen lugar a dudas y aún así resultará siempre la verdad histórica relativa, no absoluta, sino provisoria, mientras no se hallen nuevas pruebas, nueva documentación que permita establecer con más precisión y recto juicio aquella verdad⁹⁶.

Fig. 17.- Unha longa e laboriosa vida, a de Benigno Teijeiro, que gozou de recoñecemento nas terras de Entre Ríos, sendo ao tempo celebrado en Galicia.

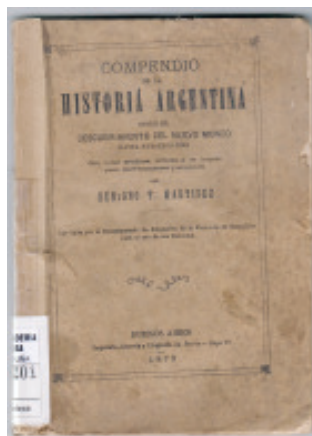

Fig. 18.- Benigno Teijeiro foi autor de numerosos libros de texto, en particular no campo dos estudos históricos, onde destacou como investigador (Fondo RAG).

Libros de texto editados por Benigno Teijeiro Martínez:

- Nociones de Historia argentina* (Aprobadas por el Consejo de Educación de la provincia de Entre Ríos. Buenos Aires, 1879).
- Compendio de Historia Argentina desde el descubrimiento del Nuevo Mundo hasta nuestros días, con notas eruditas, críticas y de interés para los preceptores y alumnos* (aprobada para el uso escolar en la provincia de Entre Ríos). Buenos Aires: Imprenta, Lib. y litografía de La Patria, 1879.
- Curso elemental de Historia Argentina*. Primer curso: del descubrimiento hasta la segunda invasión inglesa, 1492 1808. París y Buenos Aires: Pedro Igón, 1885, 140 pp.
- Curso elemental de Historia Argentina*. Segundo curso: desde la independencia hasta la reorganización constitucional, 1808 1880. Buenos Aires: Pedro Igón, 1885, 159 pp.
- Nociones de Historia Argentina*. Buenos Aires: Igón, 1885 (con 16 ediciones ata 1898).
- Lecciones de Geografía para escuelas comunes*. Buenos Aires: Igón Hnos., 1886, 267 pp.
- Lecciones de Geografía Argentina* (para el grado superior de las escuelas comunes, Escuelas Normales y Colegios nacionales). Buenos Aires: Igón, 1886 (reed. 1888, 1890), 120 pp.
- Lecciones de Geometría práctica* (con 193 figuras). Buenos Aires: Igón Hnos., 1885, 64 pp. (Con profusión de gráficos e mapas. En 1895 editouse unha segunda edición mellorada co título *Geometría elemental*. Buenos Aires).
- Nociones generales de geografía y, en particular, de la República Argentina*. Concepción del Uruguay, 1888, 164 pp.
- Nociones de Aritmética para las escuelas elementales y de aplicación de las Normales*. Buenos Aires: Igón, 1889, 94 pp.
- Guía general de Educación Secundaria y Normal, con una introducción histórica*. Concepción del Uruguay, 1889, 334 pp.
- Cartografía histórica de la república Argentina*. Curso gradual de Historia para los colegios y escuelas argentinas. Buenos Aires: Talleres del Museo de la Plata, 1893.

Francisco Vázquez Cores** (Ferrol, 1848 - Montevideo, 1914)

Otro republicano federal galego e masón que se ‘exiliou’ a América, onde exerceu a docencia durante máis de 30 anos en Montevideo co título de profesor de Tercer grado, obtido en concurso público de oposición, presidido por José P. Varela. Foi aquí en 1879 un dos fundadores e tamén presidente do Centro Galego de Montevideo e colaborador de *El Eco de Galicia* (1882 83) e de *La Unión Gallega*⁹⁷, segundo ten exposto Carlos Zubillaga. Ao respecto, continuou mantendo lazos coas vibracións democráticas e galeguistas, como o puxo de relevo en diversos escritos de prensa, tamén nos inicios do século XX⁹⁸. En tal sentido, en 1907 concedéuselle a presidencia honoraria en Montevideo do comité das Escolas Valle Miñor, que desde Bos Aires atendía Ares de Parga, como vimos. Como docente foi un importante autor de libros de texto de Historia, Xeografía, Xeoloxía, e Historia Natural e tamén editor e libreiro no campo da educación⁹⁹, desde o que contribuíu ao éxito da reforma educativa de José Pedro Varela, segundo recollen os estudosos, que sinalan ademais que os cadernos de escritura por el deseñados serviron durante varias décadas para a aprendizaxe da escritura dos nenos uruguaios, a tal punto que del puideron dicir. «vivió para los niños».

Por motivacións políticas e polo seu rexeitamento ditatorial en 1882 foi destituído como profesor, xunto con outros oito, por ser tachado de Varelista, e nese momento tivo ocasión de escribir: «He enseñado a mis alumnos el amor a la humanidad, a la libertad, a la patria, a la ciencia y al estudio; horror a la tiranía, al fanatismo y a la intolerancia. Abnegación y austeridad hasta el sacrificio»¹⁰⁰.

Como indicamos, foi autor de 21 libros de textos e recursos didácticos, ademais das libretas de escritura. Con eles procuraba «non fatigar ao alumno con detalles minuciosos, poñendo atención na claridade das nocións, mediante a explicación do que se podía ler para comprender ben o seu contexto, a definición das palabras, a presenza de preguntas para que os nenos usaran as palabras presentes nos libros»¹⁰¹.

Libros de texto editados por Francisco Vázquez Cores:

- Zoología popular con la clasificación más moderna. Libro primero: Los mamíferos*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1885, 104 pp.
- Geografía razonada de 2º grado: escrita y arreglada estrictamente al Programa de las escuelas* (1886).
- Los peces*. Montevideo: Librería Vázquez Cores y Montes, 151 pp.
- Geografía (sic) de Europa con nociones de historia de todas y cada una de sus naciones*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1889, 392 pp.
- Reptiles y anfibios con la clasificación más moderna* (1891)
- Geografía (sic) de Oceanía*. Mont: Vázquez Cores, Dornaleche y Reyes, 1891, 162 pp.
- Geografía (sic) preliminar*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 184 pp.
- Geografía física y astronómica*. Montevideo: Librería Vázquez Cores
- Geografía de la República Oriental del Uruguay*. Montevid: Lib Vázquez Cores, 1899, 172 pp.
- Los mamíferos primeros y Los mamíferos segundos*. Mont.: Libr. V. Cores, 1901, 2 vols.
- Cartilla geográfica de la República Oriental del Uruguay*, con datos hasta el día. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1902, 97 pp.
- Curso práctico y teórico de escritura inglesa, redonda, gótica-alemana y gótica-inglesa*. Montevideo: librería Vázquez Cores, 189- (?); 13 vol.
- Curso práctico y teórico de escritura. Letra americana*. Mont: libr. Vázquez Cores, 189- (?); 6 v.
- Geografía de América*. Montevideo: librería Vázquez Cores, 1888; 272 pp.
- Los invertebrados menos los artrópodos*. Montevideo: Vázquez Cores y Montes, 189-, (?), 189 pp. (obra premiada en exposiciones de Barcelona y París)
- Las aves primeras : arreglado a los carteles de Historia Natural de Schreiber y de Johnston*. Montevideo: Vázquez Cores y Montes, 1896 (?), 2 vols.
- Los artrópodos: arreglado a los carteles de Historia Natural de Schreiber*. Montevideo: Vázquez Cores y Montes, 1897, 235 pp.
- Geografía de la República Oriental del Uruguay*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1899, 172 pp.
- Geografía de América y Europa*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1906 (?), 319 pp.
- Geografía de Norteamérica: con nociones de historias de todos y cada uno de sus países*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 246 pp.
- Geografía de Sudamérica*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 334 pp.
- Geografía física y astronómica*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 154 pp.
- Geografía de Asia*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1903, 255 pp.
- Geografía de África*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1906 (?), 201 pp.
- El lector oriental*. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1907 (?), 484 pp.
- Cartilla geográfica de la República Oriental del Uruguay*, con datos hasta el día. Montevideo: Librería Vázquez Cores, 1902, 97 pp.

Fig. 19.- Vázquez Cores, que foi autor de numerosos libros de texto, tamén editou valiosos cadernos de escritura que gozaron de grande difusión en todo o Uruguay.

Adolfo Vázquez Gómez* (Ferrol, 1869 - 1950, Montevideo)

O lucense¹⁰², betanceiro e sobre todo galego Adolfo Vázquez Gómez non foi docente como as figuras anteriores. Estamos sobre todo ante un militante do Partido Republicano Democrático Federalista, masón e progresista que exerceu fundamentalmente labores periodísticos e de concienciación arredor da xustiza social, da democracia e da fraternidade, e que desde tales consideracións lle concedeu á educación un importantísimo papel social. O seu activismo neste campo fíxoo incómodo para as autoridades, polo que ou ben se exiliou (no caso español) ou ben tivo que afrontar a súa expulsión doutros países, como lle aconteceu en Francia e no Uruguay. Con todo, tamén realizou algunhas actividades estritamente docentes. El mesmo se describía en 1922: «Soy un cruzado de las tendencias emancipadoras y creo firmemente en su triunfo final, por medio del amor entre los hombres que pueblan el planeta»¹⁰³, co convencemento de que era preciso «batallar sin descanso por la completa difusión de la enseñanza racionalista», seguindo os consellos de Ferrer i Guàrdia, o creador da Liga Internacional para a Educación da Infancia¹⁰⁴.

Con 16 anos, en 1885, ao tempo que realizaba os seus estudos secundarios con intensidade formativa no Instituto de Lugo¹⁰⁵, inicia as súas actividades periodísticas como redactor de *El Regional* de Aureliano Pereira en Lugo e co envío de textos a *Galicia Moderna* da Habana; xa daquela incorpórase á masonería na loxa Idea 171; pronto pasaría a Santiago para dirixir *Galicia Liberal*. Marchou a Madrid onde se relacionou co líder galego Telesforo Ojea y Somoza, con Pi i Margall e con Fernando Lozano (*Demófilo*), o director da importante publicación *Las Dominicales* e impulsor da creación de escolas laicas e de sociedades obreiras cooperativas e culturais. Aquí ingresou na redacción de *La República* e escribía textos para *La Guindilla* de Pontevedra, que dirixía Saíz Armesto, outro exiliado logo á Arxentina, e *El Combate* de Barcelona. En novembro do 1886, ante a represión política, chegaba a Lisboa onde toma contacto co prestixioso intelectual Teófilo Braga, levando a cabo de novo distintos labores de prensa e de educación popular ateneísta, polo que foi deportado a Francia: en Burdeos en 1887 dirixiu por pouco tempo segundo propia indicación a (modesta) escola que en Burdeos tiña a «Confederación Española de Enseñanza Laica», volvendo a Lisboa ata que coa amnistía política española de xaneiro de 1889 volve a España, en particular a Betanzos, onde estaba radicada arestora a súa familia. Entre Betanzos e a Coruña desenvolveu unha notable actividade político-cultural republicana, ata que en 1892 partiu para Bos Aires, onde tomaría inmediato contacto cos sectores republicanos españois e con Gerardo Comas Cortina, quen pouco antes dirixira a escola laica da Coruña. Con el fundaría en Bos Aires *El Herald Español*. Máis tarde dirixirá el mesmo *La Voz de la Patria*, chegando a residir tamén en Montevideo, en contacto con Vázquez Cores e con Barreiro Ramos, entre outros, e mesmo con quen sería aquí presidente da República, José Batlle y Ordoñez. A finais de 1895 retorna a Bos Aires, establecendo unha forte conexión co masón e ex venerable da loxa Garibaldi de Montevideo Salvador Ingenieros, italiano e socialista, pai do tamén importante intelectual positivista e masón José Ingenieros¹⁰⁶, desempeñando alí as súas tradicionais actividades socio culturais, para volver logo a Montevideo¹⁰⁷, ata ser de novo expulso e residir en Bos Aires deica o inicio da presidencia republicana uruguaya de Batlle y Ordoñez en 1911.

En 1913, detéctase a súa participación como conferenciante e profesor de Historia na «Liga de Educación Racionalista» de Bos Aires, no ano en que regresa a España e participa no XVII Congreso Internacional do Libre Pensamento en Lisboa¹⁰⁸; en 1914 queda rexistrada a súa participación nun importante mitin agrario en Lavadores (Vigo). No seu regreso

establécese en Paysandú (Uruguay), aínda que seguiu escribindo e impulsando iniciativas periodísticas, mentres como conferenciante o seu paso podía rexistrarse en múltiples ateneos e centros de educación popular, con orientación anarquista e masónica, de Uruguay, de Arxentina¹⁰⁹, e tamén de Brasil¹¹⁰, Paraguay, Chile, Ecuador e Perú: «Su obra (de la masonería), aparte de los propósitos altamente humanitarios de aminorar los males del pauperismo y de velar por la viuda, por el huérfano y por el caído, fuere quien fuere, se caracterizó siempre en sentido francamente liberal y de emancipación social»¹¹¹, tivo ocasión de escribir.

Vázquez Gómez foi autor dos seguintes libros: *Nuevos rumbos educacionales* (1922: Buenos Aires), *El país del prodigio* (sobre Brasil) (1922: Buenos Aires), *Socialismo y librepensamiento* (1895: Montevideo: 1895), *La masonería* (1921: Buenos Aires) e *Ecos del Combate* (1940: Montevideo), sendo dono dun estilo «axil e incisivo, con obra multiforme e copiosa, con cultura vasta e profunda», dixo del Angel L. Carotini, ao presentar o seu texto *El país del prodigio*. Mantivo algunha correspondencia con Unamuno e co socialista francés Jean Jaurès¹¹²; fala nos seus textos de Ernesto Nelson, o pedagogo arxentino alumno de Dewey, e da pedagoga uruguaia Raquel Camaña, que organizou en 1913 o Primeiro Congreso do Neno, como persoas amigas, e tocantes á educación escribía deste modo:

Fig. 20.- Adolfo Vázquez Gómez, o inqueda difusor dos ideais republicano-federais, confiou totalmente nunha educación libre a prol dunha humanidade libre.

*Falta hace que los nuevos rumbos educacionales sacudan a los pueblos. La liberación del niño es el punto de partida de la liberación del hombre. Rompamos las cadenas de la esclavitud. Y creemos un mundo nuevo, que tenga por base la salud física, moral e intelectual de todos los habitantes del planeta*¹¹³.

*Preparaz la aurora...Enseñadles (a los niños) que el trabajo del brazo o del cerebro es la ley superior de la vida, pues nadie debe tener el privilegio de vivir parasitariamente, sin ser cooperador en la poducción del grupo social a que pertenece. El único bienestar honrado es el que el hombre conquista mediante el trabajo socialmente util. Enseñadles que todos los pueblos serán hermanos en el porvenir, pues la historia demuestra que el sentimiento de solidaridad social se ha extendido progresivamente de las familia a la tribu y de la tribu a la nación; de la nación se extenderá a la humanidad...Preparad, pues, los hombres nuevos para los tiempos nuevos*¹¹⁴.

E pensando na Terra, Galicia, escribía o noso autor en 1923:

Para que ese ideal se haga carne entendía yo (y sigo entendiéndolo) que se precisa una explosión distinta a la de una bomba. Mi explosivo, mi salvador explosivo, el único a mi juicio utilizable para pulverizar el bloque secular de la extorsión, de la tiranía, del saqueo, ostenta una denominación apacible, tranquila, dulce: la escuela. Multiplicarla, llevarla a los más recónditos lugares de Galicia, destruir el analfabetismo, dar en ella enseñanza cívica—explicando los deberes y los derechos del ciudadano, desarrollar el entendimiento, abrir paso a la razón, cultivar la ética: he ahí la más grande, la más trascendental, la más

*avanzada y la más humana de las revoluciones...La escuela y el maestro representan, para la revolución, lo que el arado y la semilla para el campo....sin excluir en tanto la acción de los ciudadanos emancipados, conscientes*¹⁵.

Neste momento, Adolfo Vázquez comezaba a dirixir literariamente *Céltiga* desde Buenos Aires, o que faría só durante 1924 e parte de 1925, o período no que a cuestión educacional está máis presente na publicación, a través da súa propia sinatura, ocultada en ocasións como Luís de Neda: así, no nº de 30 de outubro de 1924 realiza un eloxio de Edmondo de Amicis, o profesor socialista italiano autor dese libro de lectura infantil tan apreciado polas xentes da ILE en España, *Cuore (Corazón)*, traducido por H. Giner de los Ríos); escribe sobre a reforma educativa de José Comorera; abre a sección «Páxinas infantís», como esixencia da fraternidade americana; salientou a J. Jaurés como amigo; e referiuse ao educador arxentino José B. Zufiaur, «quien a los niños, a los pájaros y a las plantas consagraba las mejores horas de su existencia», entre algún outros motivos. Con esta confianza escribía en 1940: «Hay claridades rojas que anuncian los nuevos días. Ellos vendrán»¹⁶.

***

Cinco educadores galegos: unha memoria viva para arar o noso presente do século XXI.

NOTAS

¹ VIEITO, M. (1923): «El silencio de las masas». *El Eco de Galicia*, 7.1., nº 182.

² PEÑA SAAVEDRA, V. (Com.) (2013). *Luces de alén mar: as escolas de americanos en Galicia. No centenario fundacional das sociedades galegas de instrucción radicadas en América e das súas realizacións académicas nas localidades de procedencia* (Catálogo da mostra). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2ª edic. rev. e amp.

³ O *Anuario Brigantino* veu de sempre prestando atención valiosa a estas figuras, con traballos máis recentes abordados por Alfredo Erias, Eduardo Fuentes e Aurora Alonso de Rocha, que construíu unha magnífica Nota de homenaxe sobre eles no nº 39 (2016) pp. 383-388.

⁴ MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M. (2006): *As escolas dos emigrantes e o pensamento pedagóxico: Ignacio Ares de Parga e Antón Alonso Rios*. Sada: E. do Castro.

⁵ O que tamén se pode percibir mediante a consulta en liña da Enciclopedia da Emigración: <http://www.encyclopediadaemigraciongalega.com/>.

⁶ VILANOVA RODRÍGUEZ, A. (1966): *Los gallegos en la Argentina*. Buenos Aires: Ed. Galicia. Vid. igualmente BORES GAMUNDI, F. (1991): *Galicia y la evangelización de América*. Santiago: Xunta de Galicia.

⁷ COSTA RICO, A. (2006): «Profesores galegos exiliados: a luz do porvir que se mantivo acesa», en *Actas do Congreso internacional O exilio galego (Santiago de Compostela, 24-29 de setembro de 2001)* (CD). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 1423-1453 e FERREIRO FENTE, J. G. (en prensa): «Toda a terra é dos homes: profesores galegos, exilio político e acción docente». *Historia y Memoria de la Educación*, nº 9, 2019.

⁸ A obra que máis se aproxima neste sentido é a elaborada por PÉREZ LEIRA, (2009, 2ª ed.): *Protagonistas de una epopeya colectiva*. Vigo: Grupo de comunicación de Galicia en el mundo, se ben debemos anotar ademais os textos de: REY CASTELAO, O. (2001): «Los gallegos en el Río de la Plata durante la época colonial» en Nuñez Seixas, X. M., *La Galicia austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Buenos Aires: Biblos; RODRÍGUEZ NIEDERHAUSERN, C. (2007): *Los gallegos en el Río de la Plata (1520 1810)*. Pontevedra: Deputación; SIXIREI PAREDES, C. (1995): *Galeguidade e cultura no exterior*. Santiago: Xunta de Galicia, e VEGA CASTILLOS, U. R. (1991): «La inmigración gallega al Uruguay (1830-1930)», en Puiggrós, E. et alii: *La inmigración española en el Uruguay. Catalanes, gallegos y vascos*. Montevideo: OEA/Instituto Panamericano de Geografía e Historia.

⁹ Todos os nomes referenciados por este autor irán aquí acompañados dun (*), evitando a específica indicación do Tomo e as páxinas correspondentes.

- ¹⁰ Os franciscanos galegos destinaron o seu convento de Herbón (Padrón) desde 1701 a Colexio Seminario de Misioneiros, polo que desde o mesmo centro emprenderon tamén a formación en varias das linguas amerindias.
- ¹¹ NEIRA VILAS, X. (2000). *Crónicas Galegas de América (Rolda segunda)*. Sada: E. do Castro, p. 95.
- ¹² Os dous últimos citados anotados en Núñez Seixas, *La Galicia austral, op. cit.*, pp. 49 e 29, respectivamente.
- ¹³ Sobre a figura deste ferrolán, situado en América entre 1848 e 1860, que volto a Ferrol sería presidente do comité local do Partido Republicano Democrático Federal, deputado, alcalde e iniciador do PSOE na cidade interesa ver a contribución de PIÑEIRO DE SAN MIGUEL (2000): *Francisco Suárez García. Actividade dun republicano federal no concello de Ferrol e nas Cortes*. Ferrol: Concello de Ferrol.
- ¹⁴ Unha figura do máximo relevo, como puxemos de manifesto en Costa Rico, A. (2013): «A educación nos Países Baixos nos anos trinta do século XIX: Informes e textos de Ramón de la Sagra». *Sarmiento. Anuario Galego de Hª da Educación*, 17, 213-252. Incluímos aquí abondosas referencias de achegas á figura de Ramón de la Sagra.
- ¹⁵ NEIRA VILAS, X. «Memoria da emigración». *Faro de Vigo*, 30.V.1993.
- ¹⁶ Acolloendo con preferencia as referencias procedentes de Francia e o psicoloxismo da educación *spenceriano*, procedente de Inglaterra.
- ¹⁷ SALVADORES, A. (1941): *La instrucción pública desde 1810 hasta la sanción de la Ley 1420*. Buenos Aires: Talleres Gráficos del Consejo Nacional de Educación.
- ¹⁸ TEDESCO, J. C. (1970): *Educación y Sociedad en la Argentina (1880 1900)*. Buenos Aires: Pannedille.
- ¹⁹ A súa figura será enxalzada en 1912, como «patriarca de la pedagogía argentina», por parte do profesor galego Ignacio ARES DE PARGA en *La Escuela Argentina. Puntos de vista educacionales*. Buenos Aires: Asilo de Huérfanos. Torres foi autor dun notábel *Curso de Pedagogía*.
- ²⁰ Dependente do Ministerio de Justicia e Instrucción Pública.
- ²¹ Que organizan os directores das escolas públicas de Bos Aires e os das Escolas Normais da nación. A Escola Normal de Paraná será o foco irradiador do clima ideolóxico positivista e de rexeneración social que está presente no Congreso Pedagóxico.
- ²² SOLARI, M. H. (2006): *Historia de la educación argentina*. Buenos Aires: Paidós, 16 reimp.
- ²³ FIORUCCI, F. (2014): «Maestros para el sistema de educación pública. La fundación de Escuelas Normales en Argentina (1890-1930)». *Revista Mexicanas de Historia de la Educación*, nº 3, p. 27.
- ²⁴ Ao período escolar primario, previsto con sete cursos entre os 6 e os 14 anos, seguían os estudos secundarios e profesionais cunha ampla gama (Colexios nacionais e liceos, Escolas comerciais, Escolas Normais, escolas de artes e oficios, Escolas industriais, Escolas profesionais femininas) e os estudos universitarios.
- ²⁵ A recoñecida Escola Normal de Mercedes da que foi director o pedagogo positivista Victor Mercante, impulsor da influencia da pedagogía científica francesa e quen en 1915 foi o fundador da Facultade de Ciencias da Educación de La Plata. Vid. ALLIAUD, A. (2007): *Los maestros y su historia. Los orígenes del Magisterio*. Buenos Aires: Granica.
- ²⁶ FIORUCCI, F. (2014), *op. cit.*, p. 30
- ²⁷ DIRECCIÓN GENERAL DE ESCUELAS DE LA PROVINCIA DE BUENOS AIRES (1908): *Reglamento para las escuelas públicas*. Buenos Aires: Taller de impresiones oficiales.
- ²⁸ FERNÁNDEZ, A. (2008): *Escuela y Nación. Alfredo Ferreira: un proyecto pedagógico*. Buenos Aires: Corregidor, p. 135.
- ²⁹ ARES DE PARGA, I. (1912), *La Escuela Argentina, op. cit.*, pp. 8 14.
- ³⁰ As ideas de Dewey tiveron un excepcional cultivador en Arxentina na figura de Ernesto Nelson, quen entre 1910 e 1914 foi director da sección pedagóxica do Colexio Nacional da Universidade de La Plata, e con quen se relacionou Ares de Parga.
- ³¹ En 1914 catro de cada 5 varóns maiores de vinte anos eran estranxeiros e a cuestión de como integralos e como construír o 'carácter nacional' mobilizou moitos debates ideolóxicos dentro do mesmo liberalismo e do nacionalismo político, que se trasladaron ao campo educativo, a través das varias estratexias escolares para 'arxentinizar' unha poboación tan diversa. Vid. GRONDONA, M. (1967): *La Argentina en el tiempo y en el mundo*. Buenos Aires: Primera Plana, 1967.
- ³² RUBEN CUCUZZA, H. (2007): *Yo argentino. La construcción de la nación en los libros escolares*. Buenos Aires: Miño y Dávila. Cucuzza ante a recepción de inmigrantes distingue tres posicións nacionalistas arxentinas: un nacionalismo romántico, un nacionalismo oligárquico liberal e un nacionalismo patriótico conservador (filofascista).

- ³³ PUIGGRÓS, A. (1996, 3ª edic.): *Sujetos, disciplina y currículo en los orígenes del sistema educativo argentino (1885-1916)*. Buenos Aires: Galerna (T. I de *Historia de la educación en la Argentina*).
- ³⁴ WEINBERG, G. (1984): *Modelos educativos en la historia de América latina*. Buenos Aires: Kapelusz.
- ³⁵ Carlos N. Vergara, ademais de ser fundador de *La Educación* e de exercer como director da Escola Normal de Mercedes (1887 1990), creou unha escola piloto innovadora, impulsou o *Boletín de Educación* de Santa Fe e é considerado un adiantado da escola activa e nova. Vid.: JIMÉNEZ LANDI MARTÍNEZ, A. (1996): *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente*. T. III: *Período escolar (1881 1907)*. Madrid: Ed. Complutense, p. 251. Tamén X. M. MALHEIRO (Vid. «O pensamento pedagóxico reformador arxentino» en *As escolas dos emigrantes...*, op. cit., pp. 63 92) salienta o institucionalismo de Vergara, influenciado sobre todo pola figura do institucionalista español Antonio Atienza y Medrano, que se trasladou á Bos Aires en 1889, antecedendo as viaxes que alí realizarán posteriormente Adolfo Posada e Rafael Altamira. Ao respecto das relacións hispano arxentinas: Rama, C. M. (1982): *Historia de las relaciones culturales entre España y la América latina*. Madrid: FCE, e Blanco Rodríguez, J. A., García Álvarez, A. (2015). *El legado de España en Cuba*. Madrid: Silex.
- ³⁶ Foi impulsor, desde a revista *La Escuela Positiva*, dunha orientación escolar práctica, concreta, utilitaria e nacional. En 1904 foi nomeado Inspector Xeral de Ensino Secundario, Normal e Espacial. Impulsou as «Sociedades Populares de Educación». Vid. FERNÁNDEZ, A. (2008): *Escuela y Nación. Alfredo Ferreira: un proyecto pedagógico*. Buenos Aires: Corregidor.
- ³⁷ Dirixiu a publicación *Archivos de Pedagogía y ciencias afines. Órgano de la sección pedagógica do Colexio Nacional da Universidade de La Plata*.
- ³⁸ Julio Barcos (1883-1960) foi inspector do CNE e fundou en 1908 a Escola Moderna de Bos Aires, con inspiración ferrerista; foi perseguido polas súas posicións políticas. Escribiu: *Como educa el Estado a tu hijo* (1927) e *Libertad sexual de las mujeres*. En 1912 impulsou a creación da Liga Nacional de Maestros, de onde xurdiría en 1916 a Confederación Nacional do Maxisterio.
- ³⁹ Confluencia de liberais, socialistas e anarquistas. A socialista Ramona Ferreira foi a primeira directora desta institución. En 1909 o CNE obrigou ao cese de actividade das escolas libertarias de Bos Aires.
- ⁴⁰ ALBERTO ACRI, M., CACEREZ, Mª. C. (2011): *La educación libertaria en la Argentina y en México (1861-1945)*. Buenos Aires: Libros de Anarres, pp. 110 e ss. A Liga, que prolongou a súa actividade ao longo dos anos dez e vinte tamén nas cidades de Rosario e Santa Fe e que dispuxo da publicación *Francisco Ferrer*, dirixida polo catalán Samuel Forner, tivo considerábeis antecedentes de orientación anarquista na Arxentina, desde que Enrico Malatesta e outros italianos crearan en Bos Aires en 1885 o «Centro de Estudios Sociales», ao que se incorporaron en 1889 un grupo de anarquistas cataláns chegados á cidade.
- ⁴¹ Ás que e refire MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M. (2018): «Imigração, escola e construción nacional: algúns notas sobre a República Argentina», *Cadernos de História da Educação*, Uberlândia (BR.) (en prensa).
- ⁴² Previamente, no Congreso Científico Inter-Americano de 1910 celebrado en Bos Aires en 1910 houbera unha «Sección de Ciencias Psicológicas», atenta á psicoloxía experimental, sendo a primeira ocasión que en América se reunían especialistas de psicoloxía de diversos países latinoamericanos. Vid. IGLESIAS, S. (1988): Un viaje a través de los espejos de los Congresos Panamericanos del Niño IIN/OEA; <http://iin.oea.org/Cursos_a_distancia/CursosProder2004/Bibliografia_genero/UT1/Lectura.1.6.pdf> (consultado o 31/V/2018); SUASNÁBAR, C., CHELI, V. (2015): «El papel de los congresos internacionales en el proceso de conformación del campo disciplinario de la educación en Argentina (1910 1937)», *Revista Brasileira de História da Educação*, nº 39, pp. 83-107, e CARLI, S. (2002): *Niñez, pedagogía y política: transformaciones de los discursos acerca de la infancia en la historia de la educación argentina (1880-1955)*. Buenos Aires: Miño y Dávila.
- ⁴³ Con antecedentes familiares galegos.
- ⁴⁴ José Pedro Varela tivo necesidade de exiliarse debido ao seu liberalismo reformador en Bos Aires, de onde regresaría en 1772. Foi autor do texto *La educación del pueblo*. Vid. BRALICH, J. (2011): «José Pedro Varela y la gestación de la escuela uruguaya». *Revista de Historia educativa latinoamericana*, nº 17, pp. 43-70.
- ⁴⁵ En 1909 decretouse a prohibición do ensino relixioso na educación primaria. Sobre a cuestión: «Los combates por la enseñanza en los escenarios de la secularización (1860 1934)» en CAETANO, G. (2013): *El Uruguay laico: matices y revisiones*. Montevideo: Penguin Random House.
- ⁴⁶ Entre outros coñecementos destacaba a presenza das ciencias naturais, dos rudimentos de física e os traballos manuais.

⁴⁷ Aspectos como o coñecemento do corpo humano, o estudo do medio, as leccións de cousas, o debuxo, o canto, a moral, a Constitución, e as artes e oficios e as actividades comerciais estaban presentes entre os coñecementos escolares.

⁴⁸ ISLAS, A. (2009): *La Liga Patriótica de Enseñanza. Una historia sobre ciudadanía, orden social y educación en el Uruguay (1888-1898)*. Montevideo: Banda Oriental.

⁴⁹ É preocupación másonica a de traballar na mellora da condición humana e neste sentido calquera persoa pode ser candidato a máson e membro dunha Loxa a través dun camiño de aprendizaxe, co acompañamento dun mestre-máson que fai de padriño do candidato. O proceso de iniciación e de integración pode permitir ir ascendendo graos ata chegar ao 33, propio dun Venerable Mestre. *Vid.* CLODIC, A. (2003). *J'ai été franc-mason*. Chatou: Carnot. A intervención das orientacións masónicas nos impulsos educativos era moi sólida. Ao respecto, poden ser tomados en consideración: ÁLVAREZ LÁZARO, P. (1996): *La masonería, escuela de formación del ciudadano. La educación interna de los masones españoles en el último tercio del siglo XIX*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas; ÁLVAREZ ROMERO, J. M. (2005): *Krause, Giner y la Institución Libre de Enseñanza. Nuevos estudios*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.

⁵⁰ LIGA PATRIÓTICA DE ENSEÑANZA (1890): *Memoria de la Liga Patriótica de Enseñanza correspondiente al primer año de su fundación*. Montevideo: Vázquez Cores, Dornaleche y Reyes.

⁵¹ Nunha delas, a de Canteras de Río Chico, exercería nos anos 30 do século XX o mestre escolanovista Jesualdo, que será recoñecido como un dos grandes educadores latinoamericanos, tanto pola súa experiencia pedagóxica como polos seus textos, entre eles *Los fundamentos de la Nueva Pedagogía* (Caracas: Ediciones de la Biblioteca/ Universidad Central de Venezuela, 1968).

⁵² Elaboradas, entre outros, por Mª Xosé Rodríguez Galdo, Núñez Seixas, R. Villares, B. Cupeiro, C. Zubillaga, A. Vilanova, V. Peña Saavedra, X. M. Malheiro, X. R. Barreiro, X. Neira Vilas, F. Devoto, Cabo Villaverde, J. C. Moya, Fernández Prieto, R. Soutelo Vázquez, O. Rey Castelao, P. Cagiao Vila, M. Fernández Santiago, C. Sixirei, A. Eiras Roel, Pérez Prado, A. Magariños, Fernández Cortizo, González Lopo, Nadia de Cristóforis e Costa Rico.

⁵³ Vida Rodríguez, J. A. (2005). *La emigración gallega a Cuba: trayectos migratorios, inserción y movilidad laboral (1898-1968)*. Madrid: CSIC, Biblioteca de Historia de América; Oramas Camero, A. (2007). *Galegos da Habana*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

⁵⁴ Núñez Seixas, X. M. (1992): *O galeguismo en América, 1879-1936*. Sada: E. do Castro.

⁵⁵ «El primer exiliado gallego que anduvo por Buenos Aires fue Indalecio Armesto que desembarcó en 1884 y venía corrido de su Pontevedra, no por filósofo, sino por molesto», escribiu Pérez Prado. Armesto foi fundador do Partido Democrático Republicano Federal, con orientación cara o reformismo social e a descentralización político administrativa en España. En 1873 tomouse o acordo de crear o Partido Republicano Federal de Galicia que obtivo 37 actas do total de 45 nas eleccións ao Parlamento central da 1ª República. *Vid.* PÉREZ PRADO, A. (1973). *Los gallegos y Buenos Aires*. Buenos Aires: La Bastilla, p.207.

⁵⁶ Ao respecto, Pérez Prado (*vid.* nota 51) sinala: «Los gallegos, junto con los italianos y pocos más, más extranjeros, crearon y pusieron en marcha el movimiento sindical argentino» (*op. cit.*, p. 208). *Vid.* tamén, Vieites Torreiro, D., «La participación de los gallegos en el movimiento obrero argentino (1880-1930)», en Nuñez Seixas, *La Galicia Austral, op.cit.*, pp. 161-180.

⁵⁷ ZUBILLAGA, C. (1996): *A prensa galega de inmigración en Uruguay*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, e (1999): «Libreros y editores gallegos en Montevideo». *Madrigal*, nº 2, pp. 139-145.

⁵⁸ Neira Vilas, X. (1985): *A prensa galega de Cuba*. Sada: Ed. do Castro.

⁵⁹ No campo das ideas anarquistas hai distintas referencias a galegos colaboradores da publicación *Tempos Novos* ou na revista de educación *La Cultura. Revista quincenal*, ao tempo que en 1913 o pontevedrés Ramón Güimil era vocal da Liga de Educación Racionalista, como indicou Vieites Torreiro, «La participación de los gallegos...*op. cit.*, p. 170; *vid.* tamén PENELAS, C. (1996): *Os galegos anarquistas na Arxentina*. A Coruña: Espiral Maior.

⁶⁰ Ao respecto, DÍAZ, Hernán M. (2007): *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas: identidades políticas y prácticas militantes*. Buenos Aires: Fundación Sotelo Blanco /Biblos.

⁶¹ Podendo ser un exemplo a Liga Republicana Española, presidida en Bos Aires por Rafael Calzada, que logo pasou a denominarse Centro Republicano Español.

⁶² Como foi o caso da Asociación Cultural A Terra, convertida en Agrupación Rexionalista en 1918, da Delegación bonaerense e montevideana da ING desde 1923 con Eduardo Blanco Amor (un segmento das Irmandades da Fala baixo a guía de Vicente Risco), ou a Sociedade Nazionalista Pondal, creada en Bos Aires en 1925.

- ⁶³ NEIRA VILAS, X. (2000): «O plantel Concepción Arenal no Centro Galego da Habana» en *Crónicas galegas de América* 2. Sada: O Castro, pp. 61-63.
- ⁶⁴ Vid. CAGIAO VILA, P. (2001): «Montevideo: ciudad de inmigrantes: la presencia gallega (1880-1917)», en BALBOA LÓPEZ, X., PERNAS OROZA, H.: *Entre nós. Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé M. Pose Antelo*. Santiago: Servizo de Publicacións da USC, pp. 499-504.
- ⁶⁵ NEIRA VILAS, X. (2000). *Crónicas galegas de América* (Rolda 2ª). Sada: O Castro, pp. 45-47.
- ⁶⁶ PEÑA SAAVEDRA, V. (2011): «Una cartilla escolar precursora (1889) para mitigar el desarraigo socio-cultural y fraguar la identidad étnica de los gallegos de Cuba», en CELADA PERANDONES, P. (ed.) (2011): *Arte y Oficio de enseñar. Dos siglos de perspectiva histórica. XVI Coloquio Nacional de Historia de la Educación*. Salamanca: SEDHE/CEINCE/Univ. De Valladolid, vol II, pp. 459-468.
- ⁶⁷ Vid. «Vicente Fraiz Andón», en MARCO LÓPEZ, A., PORTO UCHA, A.S. (2000): *A Escola Normal de Santiago de Compostela*. Santiago: USC, pp. 232-233. A figura de Fraiz Andón foi notada *in extenso* nun Nadal de 1998 do Decanato da Facultade de Ciencias da Educación da Universidade de Santiago, desde o que se promoveu igualmente darlle o seu nome a unha rúa do Campus Vida da Universidade de Santiago. Foi persoa fundamental para o logro da estatua a Rosalía de Castro que se ergue no Paseo da Ferradura en Santiago.
- ⁶⁸ Referenciada no Album de mulleres do Consello da Cultura Galega: <http://culturagalega.gal/album/detalle.php?id=86>
- ⁶⁹ RÍO IGLESIAS, I (2015): *María Muñoz Quevedo. A escola coral cubana*. Santiago de Compostela: Positivas.
- ⁷⁰ COSTA ALCALDE, Mª X. (1997). «Mulleres galegas na prensa galega de América (1873-1914): o caso de Mercedes Vieito Bouza». *Estudios Migratorios*, n. 3, pp. 257-282.
- ⁷¹ PEREZ LEIRA, *Protagonistas...*, *op. cit.*, pp. 49-54.
- ⁷² RODRÍGUEZ DÍAZ, A., GAVARI STARKIE, E. (2015). «Tras la huella del desconocido maestro ciego del Colegio de Sordomudos y Ciegos de Santiago: Juan Lorenzo González (finales del siglo XIX)». *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 128, 281-303.
- ⁷³ Novoa Padreda, «Una escuela modelo. Lo que vi en ella en mi visita», *Faro de Vigo*, 21/VI/1929.
- ⁷⁴ Zubillaga, C. (1996): *A prensa galega de inmigración en Uruguay...*, p. 194.
- ⁷⁵ Zubillaga, C., «Libreros y editores gallegos...», *op. cit.*, p. 142.
- ⁷⁶ *Ibid.*, p. 73.
- ⁷⁷ *Ibid.*, p. 74.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 74.
- ⁷⁹ CAGIAO VILA, P. (2001): «Montevideo: ciudad de inmigrantes...», *op. cit.*, p. 500.
- ⁸⁰ *Ibid.*, p. 73 e Zubillaga, «A prensa galega...», *op. cit.*, p. 199.
- ⁸¹ INSUA, 2016, p. 26.
- ⁸² MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M. (2006). *As escolas de emigrantes e o pensamento pedagógico: Ignacio Ares de Parga e Antón Alonso Ríos*. Sada: Edición do Castro; (2006). *Antón Alonso Ríos. Política e Pedagogía para un pobo. En Homenaxe a Antón Alonso Ríos e Ramón de Valenzuela* (pp. 159-182). Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, e (2019): «Antón Alonso Ríos en a emigración, en la República, en la represión y en el exilio: enseñanzas de un maestro rural». *Historia y Memoria de la Educación* (en prensa).
- ⁸³ Onde publica os seguintes traballos: «La regla del diamante (Programa de 6º grado),» 353 (1902): 911-913, (exercicios matemáticos coa regra do tres); «La regla del diamante. Programa de 6º Grado» 356 (1902): 710-712; «Desde España,» 385 (1905): 452-456 (información sobre a Escola de Artes e Oficios de Vigo e sobre a ILE); «Progresos educacionales. Una institución modelo,» 389 (1905): 924-927 (sobre a ILE de Madrid, acabada de visitar e as conversas tidas cos seus líderes); «Escuelas de adultos,» 404 (1906): 150-153 (sobre o traballo educativo con adultos).
- ⁸⁴ O libro introducido por Carlos O. Bunge, un recoñecido intelectual liberal, *spenceriano* e partidario dun bioloxismo aristocratizante, ademais do súa orientación rexeneracionista e renovadora no plano didáctico, tamén salientaba a cuestión da 'arxentinización' educativa como reto. Ares de Parga, quizais máis para gañarse a confianza que por conviccións propias, dedica o texto «a la gloria de José María Ramos Mejía, Presidente del Consejo Nacional de Educación». Segundo diversos estudos históricos Ramos Mejía, partidario da educación xeneralizada da poboación e da 'arxentinización', non o era, en troques, da integración social democrática, de modo que deberían ser varias as modalidades educativas respondendo, así, á escala 'natural' de diferenzas biolóxicas e hereditarias das persoas, como sinalou A. Puiggrós en varios traballos aos que aludiu X. M. MALHEIRO en *As escolas dos emigrantes e o pensamento pedagógico...*, *op. cit.*, p. 88.

- ⁸⁵ Situadas entre Gondomar e Nigrán e que aínda actualmente conforman un centro de ESO.
- ⁸⁶ COSTA RICO, A. (2000): «Ignacio Ares de Parga e as escolas dos americanos en Galicia». *Revista de Estudios Provinciais. Pontevedra*, nº 15, pp. 145-156; COSTA RICO e MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M. (2002): «Dende o Río de la Plata para o Val Miñor: escolas que foron fachos de luz», *Revista de Estudios Miñoranos*, nº 2, pp. 57-70; MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M. (2003): «Ignacio Ares de Parga e a educación democrática. Un mensaxeiro de tempos novos entre Arxentina e Galicia». *REM. Revista de Estudios Miñoranos* nº 3, 2003; MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M.: *As escolas de emigrantes e o Pensamento Pedagóxico: Ignacio Ares de Parga e Antón Alonso Ríos*. Sada-A Coruña, Edición do Castro, 2006; MALHEIRO GUTIÉRREZ, X. M.: «A influencia do contexto educativo arxentino na Unión Hispano-Americana Pro Valle Miñor a través do pedagogo Ignacio Ares de Parga». En Malheiro Gutiérrez, X. M. (Coord.): *Emigración e Educación (1900-1936). 1º Centenario das Escolas da Unión Hispano-Americana Valle Miñor (1909-2009)*. Gondomar: Instituto de Estudos Miñoranos, 2011, pp. 297-319.
- ⁸⁷ Desde 1945 a escola del Cerro de Concepción del Uruguay leva o nome desta figura.
- ⁸⁸ Na «Exposición General» de Entre Ríos de 1887 merecería un notable recoñecemento pola presentación realizada dunha colección de textos pedagóxicos para a escola primaria sobre diversos asuntos e con atención singular cara a bioloxía e as ciencias naturais.
- ⁸⁹ Así, foi colaborador en 41 órganos de prensa e revistas, e editor de máis de vinte libros, como se informa detalladamente en DÁVILA DÍAZ, J. (1927): *Benigno T. Martínez. Pedagogo- Historiógrafo-Publicista. Su vida y su obra. Apuntes biográficos- bibliográficos*. La Coruña: Zinke Hermanos e en SUÁREZ SANDOMINGO, J. M. (2011): *Benigno Teijeiro Martínez. El mayor polígrafo gallego en Argentina*. A Coruña: Concello de Ortigueira.
- ⁹⁰ Por mor dos seus coñecementos literarios e históricos foi Director dos arquivos provinciais do departamento de educación da provincia de Entre Ríos e Secretario do Consello de Educación do departamento indicado, ao tempo que escribiu un notable estudo histórico sobre esta provincia.
- ⁹¹ O que o levou a publicar diversos textos tanto en revistas galegas editadas en América, como editadas en Galicia. Polos seus méritos a *Revista Gallega* de Galo Salinas dedicaba tres páxinas principais a realizar unha súa reseña biográfica en 1902 (nº 352, de 26/1/1902). Na mesma dirección, Martínez Morás considerouno « o intelectual máis estudoso e o que con máis caudal de intelixencia soubo honrar a Galicia nesta República (...) Pertence a unha xeración que se extingue, pero que nos legou exemplos dignos de ser tidos en conta. A esta xeración de emigrados cultos que invadiu coa súa luz cerebral a entón escura actualidade (...) Eles sementaron, non sen ruda laboriosidade, a semente produtora que logo xermolou, organizando os lazos e unión entre España e a Arxentina». *VID. MARTÍNEZ MORÁS (1907): Siluetas* (Primera serie). Buenos Aires: Imprenta de A. Arias Lantero, pp. 11, 15. DÁVILA DÍAZ fai notar que o 11 de novembro de 1905 Benigno Teijeiro, como tamén Castro López e Ricardo Conde Salgado os tres na Arxentina foron nomeados académicos da real Academia Galega por proposta de Manuel Murguía, o seu primeiro Presidente.
- ⁹² Profesor de «Historia Argentina y Nociones generales de Geografía y Especial de la República Argentina», o que o levou a publicar distintos libros de texto sobre estas cuestións.
- ⁹³ Ata a súa xubilación en 1903 por motivo de enfermidade.
- ⁹⁴ Que se celebrou baixo a presidencia do seu colega de loxa e profesor no Colexio Nacional de Concepción Onésimo Leguizamón no marco da Exposición Continental da Industria e contou con 300 participantes procedentes de diversos países americanos. Benigno Teijeiro foi un dos conferenciantes do Congreso, cunha cuestión máis administrativa que pedagóxica.
- ⁹⁵ Así se expresaba Benigno Teijeiro no prólogo a *Compendio de Historia Argentina desde el descubrimiento del Nuevo Mundo hasta nuestros días, con notas eruditas, críticas y de interés para los preceptores y alumnos*. Buenos Aires: Imprenta, Lib. y litografía de La Patria, 1879, p. 6.
- ⁹⁶ Páxina fotográfica inicial inserta en DÁVILA DÍAZ, J. (1927): *Benigno T. Martínez, op. cit.*
- ⁹⁷ Esta publicación semanal de orientación masónica, editada entre 1881 e 1892 co lema «Todo por Galicia y para Galicia», estaba consagrada a promover a unión e a fraternidade na colonia emigrante galega.
- ⁹⁸ Entre 1904 e 1909 publicou os textos breves: «Autonomía, ¿o?», «Farruquiño», «Pro Valle Miñor» e «¿Despierta Galicia?» no *Almanaque Gallego* que en Bos Aires dirixía o seu amigo Castro López.
- ⁹⁹ En 1883 abriu o establecemento *Librería Universal* co apoio do tamén galego Antonio Barreiro Ramos e a propaganda da Librería incluía regularmente esta indicación: «Toda persona puede entrar en esta librería, tomar los libros de los estantes y sin pedir permiso revisarlos uno por uno y retirarse sin comprar nada. Lectura de balde. Casa única en su género (sic).
- ¹⁰⁰ F. VÁZQUEZ CORES, «Digna actitud», *La Unión Gallega*, nº 61, 15.10.1882, p. 160-161.

¹⁰¹ Indicacións que facía aparecer, con adecuación, nos seus libros, dirixidas aos mestres, como no caso da súa *Geografía de Norteamérica*, onde por exemplo indicaba: «De la latitud y altitud se deduce el clima; de la configuración del suelo se originan los ríos; del clima, ríos, y naturaleza del suelo se deducen, lógica y naturalmente, las producciones generales, y de las producciones se viene en conocimiento de la riqueza del país y de sus elementos de vida. Haciendo servir de base al estudio de la geografía estos principios y circunstancias, se acostumbran insensiblemente los alumnos a ver en un espacio geográfico un miembro vivo y parte integrante de la vida de este gran cuerpo que se llama Tierra» (p. 8).

¹⁰² Fillo de militar, que chegou a desempeñar a fiscalía militar en Lugo.

¹⁰³ VÁZQUEZ GÓMEZ, A. (1922): *El país del prodigio* (Primera parte). Buenos Aires: Ed. Carlos Vázquez, p. 63.

¹⁰⁴ VÁZQUEZ GÓMEZ, A. (1922): Nuevos rumbos educacionales. Buenos Aires: Carlos Vázquez, p. 41, 47.

¹⁰⁵ En particular co profesor de Historia Ignacio Lafarga. Nas notas sobre o seu periplo biográfico que aquí se recollen seguimos o seu propio texto: VÁZQUEZ GÓMEZ, A. (1940): *Ecos del Combate*. Montevideo: Claudio García y Cía Editores, *passim*. Estas referenciadas son coincidentes igualmente noutros lugares: «Apuntes biográficos de Adolfo V. Gómez», *El Mendo. Diario de Betanzos*, de 27/5/1991, asinado por Galo Salinas; no *Anuario Brigantino*, nº 22, pp. 70-71 e en http://www.encyclopediadaemigraciongalega.com/biografias/vazquez_gomez_adolfo.htm.

¹⁰⁶ Cando en 1924 Adolfo Vázquez comezou a dirixir a publicación galega *Céltiga*, en colaboración con José Peña, fillo doutro republicano compostelá dos anos oitenta do século XIX, un dos colaboradores da publicación seró o intelectual José Ingenieros, autor en 1917, entre outros textos, de *Hacia una moral sin dogmas* (Buenos Aires: Losada, 1953, 2ª edic), e de *La reforma educacional en Rusia*. Buenos Aires: Adelante.

¹⁰⁷ Aínda debemos anotar que a finais do XIX e comezos do século XX dirixía no Uruguay a publicación *Intransigente*, sendo tamén creador da Asociación de Propaganda Liberal. Máis tarde, á altura de 1910 ao iniciarse a formación do Partido Socialista do Uruguay, participou na súa fundación., como vicesecretario do seu Comité Executivo. *Vid.* FERRER BENIMELLI, *La masonería en la España del siglo XX*, T.I, pp. 257-270, «La múltiple actividad del mason español Adolfo Vázquez Gomez el el Río de la Plata», p. 266.

¹⁰⁸ No que participan os grandes Mestres do Gran Oriente Español e Lusitano Unido e outras figuras importantes da masonería, incluíndo dous galegos: Andrés Perille, de Ourense, e Alejo Carrera, de Pontearreas. Vázquez Gómez, que chegou a acadar tamén o Grao 33 da masonería das loxa Estrela de Oriente, traía a Lisboa a representación das loxas masónicas de Uruguay e do Brasil.

¹⁰⁹ En varios momentos dos anos Vinte (1921, 1923, 1926) a súa sinatura está presente el *Almanaque Gallego* de Castro López

¹¹⁰ Foi, por exemplo, vicepresidente da Confederação sul Americana pro Paz.

¹¹¹ VÁZQUEZ GÓMEZ, *Ecos del Combate.., op. cit.*, p. 129.

¹¹² Jean Jaurès, republicano radical e logo socialista, librepensador e antisectario, humanista e parte dunha esquerda ilustrada e reformadora, foi unificador do socialismo francés, fundador de *L'Humanité* en 1904, e foi asasinado en 1914. De entre a súa atención ás cuestións educativas cómpre anotar: «De l'Education», discurso pronunciado en 1910 en defensa da escola pública e a moral laica, desde a liberdade de conciencia, e como vía de progreso social, como se pode ler en JAURÈS, J. (2016): *Pour la laïque*. París: Le livre de poche.

¹¹³ VÁZQUEZ GÓMEZ, *Nuevos rumbos educacionales, op. cit.*, p. 125.

¹¹⁴ *Ibid.*, pp. 20-21.

¹¹⁵ VÁZQUEZ GÓMEZ, A. (1923): «Contra el caciquismo. El gran explosivo», *Almanaque gallego*, p. 75.

¹¹⁶ *Ecos del combate, op. cit.*, p. 128.

